

Received 10.08.2025	Research Article	JOTS
Accepted 11.08.2025		9/2
Published 18.08.2025		2025: 229-269

Eski Türkçe Söz Dizimi: İstem Teorisinden Yapı Dil Bilgisine Bütünleşik Bir Perspektif

Old Turkic syntax: from valency theory to construction grammar

Ertan BESLİ*

Sinop University (Sinop/Türkiye)
E-mail: ertanbesli@hotmail.com.tr

The analysis of Old Turkic syntax benefits greatly from the verb-focused approach of Valency Theory. This study, however, identifies a significant gap in its application, arguing that the theory, when used in isolation, cannot fully account for the language's dynamic and complex syntactic constructions. A model based solely on the valency frames of single verbs fails to adequately explain the argument structures of highly frequent phenomena such as compound verbs *kul bol-* 'to become a slave', idiomatic expressions *nefs butını sı-* 'to subdue the ego', and the pragmatically governed flexibility of word order. To address these shortcomings, this paper proposes an integrated analytical framework that enhances the lexical foundation of Valency Theory with key insights from Construction Grammar and Information Structure. This multi-layered approach posits that: 1. Valency Theory identifies the core participants licensed by the verb. 2. Construction Grammar accounts for how meaning and argument structure can be inherited from larger syntactic patterns (constructions) themselves, not just the verb. 3. Information Structure explains the function of word order variations as a means to encode communicative goals like topic and focus. Through the analysis of various examples from Old Turkic texts, this study demonstrates that the proposed integrated model offers a more competent and explanatory tool than any single theory alone. It moves beyond static descriptions to better model the productive and multi-faceted nature of Old Turkic syntax, thereby offering a new perspective for historical Turkic linguistics and exemplifying the application of contemporary theories to historical languages.

Key Words: Old Turkic syntax, valency theory, construction grammar, information structure, argument structure.

* ORCID ID: 0000-0002-7429-5601.

Giriş

Eski Türkçe söz dizimi, Türkoloji araştırmalarının temel ve en çok ilgi çeken alanlarından birini oluşturur. Geleneksel dil bilgisi yaklaşımları, bu dönemin metinlerini betimlemede değerli bir temel sunmuş olsa da, dilin karmaşık ve dinamik yapısını tam anlamıyla açıklamak için çağdaş dil bilimi kuramlarının sağladığı analitik çerçevelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçeveler arasında, yüklemi cümlelerin merkezine alan ve fiilin anlam-yapı ilişkilerini ögeler üzerinden modelleyen istem teorisi, Eski Türkçenin fiil merkezli yapısını analiz etmek için özellikle güçlü bir başlangıç noktası sunmaktadır. Ancak istem teorisini Eski Türkçeye uygulamak, teoriyi sadece basit, tek fiilli cümlelerin öge sayısını listelemek için kullanmaktan ibaret değildir. Böyle bir yaklaşım; dilin en temel özelliklerinden olan birleşik fiillerin, karmaşık cümlelerin, kalıplaşmış yapıların ve bağlama göre şekillenen esnek söz diziminin açıklanmasında yetersiz kalmaktadır. Bu durum, Eski Türkçe söz dizimini anlamak için tek bir teorisin sınırlarını aşan daha kapsayıcı ve bütünlüklü bir modele olan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Çalışmamız, alanda oluşan ihtiyacı karşılamak ve boşluğu doldurmak amacıyla, çağdaş dil bilimi kuramlarına göre Eski Türkçe söz diziminin “yeniden değerlendirilmesi” gerektiğini savunmaktadır. Makale, istem teorisinin temel kavramlarını bir başlangıç noktası olarak almakla birlikte, bu teorisin tek başına açıklayamadığı olguları aydınlatmak için yapı dil bilgisi (Construction Grammar) ve bilgi yapısı (Information Structure) kuramlarının içgörülerini bir araya getiren bütünlüklü bir perspektif önermektedir: Bütünlüklü İstem ve Yapısal Bilgi Modeli (BİYBM). Bu perspektif, anlamın sadece fiilin sözlük girdisinden değil, *kul bol-* “kul olmak” gibi birleşik yapılardan veya *nefs butını sı-* “nefsi yenmek” gibi deyimleşmiş kalıpların kendisinden de kaynaklandığını (yapı dil bilgisi) ve öge dizilişinin keyfi olmayıp cümlelerin iletişimsel hedefleriyle (bilgi yapısı) doğrudan ilişkili olduğunu savunur.

Bu doğrultuda makalede, öncelikle istem teorisinin temel ilke ve kavramları tanıtılacak, ardından bu teorisin istem değiştiren ekler gibi temel olguları nasıl açıkladığı gösterilecektir. Devamında, teorisin birleşik fiiller, karmaşık yapılar, cümleler ve pragmatik faktörler karşısında karşılaştığı zorluklar ele alınacak ve önerilen BİYBM’nin bu zorlukları nasıl aştığı örnekler üzerinden analiz edilecektir.

Bu çalışmanın nihai amacı; Eski Türkçe söz dizimi için statik betimlemelerin ötesine geçen dilin üretken ve dinamik doğasını daha yetkin bir şekilde modelleyen, yeni bir analitik çerçeve sunmaktır.

1. İstem Teorisi: Temelleri ve Sınırlılıkları

1.1. Tanım, Köken ve Gelişim: Lucien Tesnière ve Sonrası

İstem teorisi, dil bilgisi çerçevesi olarak cümlelerin yapı merkezine fiil olan yüklemi yerleştirir. Bu teorinin temel amacı, yüklemelerin (istem belirleyeciler), anlamlı ve dil bilgisel olarak doğru bir cümle oluşturmak için çevrelerinde bulunması gereken diğer kurucu ögelerin (tamlayıcılar) sayısını ve türünü nasıl belirlediğini tanımlamak ve analiz etmektir. Saha araştırmacıları, istem kavramını çeşitli tanımlarla açıklamıştır: İstem, bir eylemin kendine bağımsallık ilişkisiyle bağlı öge (katılan) sayısıdır (Tesnière, 2015: 239). Söz konusu kavram bir kelimenin başka kelimelerle birlikte daha geniş dil bilgisel birlikteliklerde yer alabilmesi yeteneğidir (Herbst et al. 2004: vii). Eylemlerin aldıkları öge sayıları farklıdır. Bu kavrama öncülük eden önemli teorik gelişmelerden bağımsal dil bilgisinde bir cümlelerin fiil yönetiminde olduğu, fiilin belirlediği ve yönetebildiği öge sayısının da o fiilin istemi olduğu ifade edilmektedir. Böylece bir fiil ile belirlediği ögelerin arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde söz diziminin belirlendiği bildirilir (Tesnière 1959). Teorinin temelinde, kimyadaki istem kavramından ödünç alınan bir analogi yatar: Tıpkı atomların belirli sayıda başka atomu kendilerine bağlayarak moleküller oluşturması gibi, fiiller de belirli sayıda ve türde ögeleri kendilerine bağlayarak cümleleri yapılandırır.

İstem, öncelikle kelimelerin, özellikle de fiillerin leksik-sentaktik (kelime ve söz dizimi) özelliklerine odaklanır; yani cümlede istem taşıma potansiyeline sahip kelimelerin belirli kurucu ögelerle nicelik (Öncelikle fiillerin bir cümleyi kurabilmek için aldığı ögelerin sayısıdır.) ve nitelik (Fiillerin bir cümle oluşturmak için aldığı ögelerin tamlayıcı niteliklerini belirtir.) olarak kullanılma kapasitesini inceler. Bir fiilin “öge alma kapasitesi” olarak da tanımlanabilir. İstem bilgisi uyarınca fiillerin yönetim çerçevesinde bulunan ögelerden bazıları zorunlu olarak cümlede bulunur. Söz konusu ögeler cümlede bulunmadıklarında cümle anlam ve dil bilgisi açısından eksik kalır. İstem bilgisinde cümlelerin tamamlanması için fiilin yönetiminde zorunlu olarak bulunan bu ögelere zorunlu istem denir. Ayrıca

cümlede bulunması zorunlu olmayan ögeler vardır. Bu ögeler de fiilin açtığı boşlukları doldurabilir. Ancak söz konusu ögeler cümleden çıkarılsa bile dil bilgisi ve anlam bakımından yanlış olmaz. Zorunlu olmayan ögelere fiilin seçimlik istemi denir. Bu istem türü de fiilin anlamında kodlu olup fiilin yönettiği cümle hakkında ek bilgiler verir. Her fiilin alabildiği seçimlik istemler ve zorunlu istemler farklılık gösterebilir. Cümledeki fiillerin açtığı boşlukları dolduran zorunlu ve seçimlik istemlerin dışında her türlü fiil hakkında ek bilgi veren genelde zarf tümleci işlevi görüp bulunma durum ekli tamlayıcısı alan ve yer anlamsal rolünü üstlenen yardımcı ögeler de (eklentiler) bulunur. Ayrıntılı bilgi için bk. (Tesnière 2015: 97; Fillmore 2003).

Bağımlılık odaklı ve fiil merkezli istem teorisi ile uyumlu Eski Türkçe söz dizimi üzerine görüşler mevcuttur. Tekin'e göre; basit cümle en az bir temel ve bir de yüklem bildiren unsurdan, yani bir özne ile bir yüklemden kurulur. Orhun Türkçesinde yüklem tek başına cümle olabilir (2003: 236). Erdal'a göre, Eski Türkçede cümlelerin merkezi yüklemidir ve basit cümle esasen bir yüklem etrafında kurulur (2004: 357). Örneğin, zorunlu ve seçimlik istemler Eski Türkçede şu şekildedir: */tağ/dın arkasında sıt ögüz /suv/ı akar* "Dağın arkasından Sıt nehrinin suyu akar" (HT V 57 9-10). Burada "[1]+(1) → [Ø]+(+DA)" şeklinde istem formülü oluşur. Örnekte [1] şeklinde ayraç bir zorunlu ögeyi, (1) gösterimi ise bir adet seçimlik ögeyi işaretler. Zorunlu öge "Ø" yalın durumda olduğundan ek almazken seçimlik öge Eski Uygur Türkçesinde +DA bulunma-çıkma durum ekini tamlayıcı olarak alır. Seçimlik öge cümleden çıkartıldığında anlam ve cümle yapısı bozulmaz.

İstem teorisinin kurucusu olarak Fransız dil bilimci Lucien Tesnière kabul edilir. Bağımsal dil bilgisinde araştırmacı; bir cümlelerin fiil yönetiminde olduğu, fiilin belirlediği ve yönetebildiği öge sayısının da o fiilin istemi olduğunu bildirir. Böylece bir fiil ile belirlediği ögelerin arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde söz diziminin belirlendiği ifade edilir (Tesnière 1959). Tesnière'in bu çalışmada temel katkıları şunlardır: İstem kavramını tanımlamak, istem ögeleri (tamlayıcılar) ve eklentiler (tamlayıcı olmayan ögeler) terimlerini kullanmak, fiilin cümledeki merkezi durumunu açıklamak, bağımlılık dil bilgisini geliştirmek ve söz dizimsel yapıyı görselleştirmek için stemmalar (ağaç dalları görselleri) kullanmak. Tesnière, teorisini açıklamak için istemin doğasında var olan ikili yapıyı örtük olarak ifade eder: biçimsel-söz dizimsel gereklilikler (fiilin öge alabilme durumu) ve anlamsal rol atamaları. Bu durum, sonraki yıllarda araştırmacıların bahsedeceği

söz dizimsel ve anlamsal istem ayrımının çıkış noktasını oluşturur. Bu ayrımın kökenlerinde araştırmacının verdiği “atom analogisi” söz dizimsel istem ve tiyatro sahnesi analogisi” anlamsal istem için öncüdür. Tesnière'in birincil modeli, “bağlantı ve hiyerarşi” gibi kavramlarla vurgulandığı üzere, yapısal ve söz dizimseldir. Bununla birlikte, fiili farklı aktörlerin rol aldığı bir “tiyatro sahnesine” benzetmesi, anlam boyutunu devreye sokar. Bu analogide baş aktör eylemi yapan ikinci aktör ise eylemden etkilenendir. Bu iki analogi arasındaki gerilim, istem teorisinin temel sorusunu ortaya koyar: İstem öncelikle söz dizimsel bir gereklilik midir; yoksa anlamsal bir zorunluluk mudur? Bu sorunun varlığı, teorinin sonraki gelişimini Tesnière'in attığı temellerin organik bir uzantısı olarak konumlandırır.

Tesnière'in fikirleri, özellikle Avrupa dil biliminde (başlangıçta Fransa ve Almanya'da) önemli bir etki yaratmıştır. Bağımlılık dil bilgisi üzerindeki etkisi de büyüktür. Tesnière ve Fillmore arasındaki temel fark, cümle yapısının açıklanmasında başlangıç noktasının neresi olduğudur: Tesnière için temel birim, fiilin sözlüksel girdisinde bulunan söz dizimsel istem çerçevesidir. Fillmore için temel birim, fiilin sözlük girdisinde bulunan anlamsal durum çerçevesidir. Araştırmacı, bir fiilin temsil ettiği olay veya durum için kavramsal olarak hangi anlamsal katılımcıların (eden, etkilenen, hedef vb.) gerekli olduğunu sorgular. Anlamsal rollerin yüzey yapıdaki söz dizimsel işlevlere (özne, nesne vb.) nasıl eşlendiğini, evrensel bir hiyerarşi (örneğin, eden > araç > etkilenen) tarafından yönetilen ikincil bir süreç olarak değerlendirir. Bu yaklaşım değişimi, “derin yapı” kavramının doğasına ilişkin temel bir iddia taşır. Dönemin üretici dil bilgisinin aksine, Fillmore, derin yapıyı söz dizimsel değil, anlamsal olarak değerlendirip Tesnière'in yapısalcılığından farklı bir bakış açısıyla anlamın söz dizimini öncelediği bir model sunar. Ayrıntılı bilgi için bk. (Fillmore 1968 ve 2003). Böylece söz diziminde anlamsal yaklaşımın öncüllüğünün teorik zemini oluşur.

Helbig, Schenkel, Engel, Heringer, Allerton, Herbst, Ágel, Fischer gibi araştırmacılar, teoriyi geliştirmede önemli roller oynamışlardır. Bu süreçte istem sözlüklerinin geliştirilmesi önemli bir adımdır. Sonraki araştırmacılar, özellikle Allerton gibi isimler, anlamsal istem ve söz dizimsel istem arasındaki kritik ayrımı tanıtmış veya vurgulamışlardır.

Teorinin gelişiminde ve uygulamasında yabancı dil öğretiminden gelen itici gücün önemli bir rolü olmuştur. Tesnière sonrası istem teorisinin gelişimi, büyük

ölçüde pratik ihtiyaçlar (özellikle dil öğretimi ve sözlük bilimi) tarafından yönlendirilmiştir. Bu pratik ihtiyaçlar da teorik iyileştirmeleri (söz dizimsel, anlamsal ayırım, ayrıntılı istem gerçekleştirmeleri ve tanımlamaları gibi) teşvik etmiştir. Bu durum, uygulamanın teoriyi beslediği bir geri bildirim döngüsünü gösterir. Yukarıdan aşağıya teorik bir evrimden ziyade, sözlük bilimi ve pedagojinin pratik talepleri, istem çerçevesi içinde teorinin detaylandırılmasına ve daha incelikli betimsel araçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1.2. Temel Kavramlar: İstem Taşıyıcılar, Tamlayıcılar ve Eklentiler

İstem teorisindeki fiil merkezli yaklaşım, geleneksel dil bilgisinin cümleyi özne ve yüklem olarak ikiye ayıran yaklaşımından temelden ayrılır. İstem teorisi, bu ikili ayrımı büyük ölçüde reddeder ve özneyi de fiil tarafından yönetilen öğelerden biri olarak kabul eder. Bu durum, istem teorisinin sadece betimsel bir araç olmadığını, aynı zamanda cümle yapısının bilişsel modellemesine dair farklı bir bakış açısı sunduğunu gösterir. Geleneksel özne-yüklem ayırımına dayalı söz dizimi analizinden, fiilin merkezde olduğu ve öğelerin ona bağımlı olduğu bir bağımlılık analizine geçişi temsil eder. Bu yaklaşım, söz dizimi niteliklerinin temelinde kelime özelliklerini, yani fiilin öge alma durumunu ön plana çıkarır. Dolayısıyla, istem teorisinin temel amacı yalnızca cümle öğelerini saymak değil, aynı zamanda cümle yapısını fiilin öge alabilme niteliklerinden kaynaklanan bağımlılıklara dayanarak modellemek ve böylece öbek yapısı yaklaşımlarına alternatif bir paradigma sunmaktır.

Durum ekleri, Eski Türkçe söz diziminde merkezî bir role sahiptir. Bu sebeple durum kavramını analiz etmek önemlidir. Bir cümlede yönetici unsur fiildir. Fiiller cümlede diğer öğeleri yönetir. Yani onlara çeşitli durum ekli tamlayıcılar ile anlamsal roller verir. Korkmaz; durumu, adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli, yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum olarak tanımlamıştır (2003: 73). Bir cümleyi oluşturan öğeler arasındaki ilişkilerin biçim, işlev, anlam ve söz dizim açısından belirlenebilmesi için fiilleri tamlayan öğelere ihtiyaç vardır. Genelde Türkçede durum ekli tamlayıcılar ile bu işlev yerine getirilir. Sözü geçen tamlayıcılar araştırmacılar tarafından farklı sayılarda verilmiştir. Eski ve Orta Türkçede fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından dokuz adet öne çıkan tamlayıcı eki vardır. Araştırmamızda bu görüşü benimsediğimizden bu tamlayıcıları dokuz adet olarak sayanlardan bazılarını belirttik:

“Belirsiz, ilgi, yaklaşma, yükleme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik ve yön hâli” (Gabain 1988: 178-186), “yalın, genitiv, dativ, akkuzativ, lokativ, ablativ, ekvativ, direktiv ve instrümental ekleri” (Timurtaş 1994: 68-75), Çağatay Türkçesinde “yalın, genitiv, dativ, akkuzativ, lokativ, ablativ, ekvativ, instrümental ve direktiv ekleri” (Eckmann 1996: 119-121), “nominatif (yalın hâli), genitif (ilgi hâli), akkuzatif (yapma hâli), datif (yaklaşma hâli), lokatif (bulunma hâli), ablatif (uzaklaşma hâli), instrümental (vasıta hâli), ekvativ (eşitlik hâli) ve direktif (yön gösterme hâli)” (Ergin 1980: 227-229). Korkmaz, Türkçenin tarihî devreleri için de “eşitlik, yön ve vasıta hâlleri” özel eklerle karşılanırken “yalın, yükleme, ilgi, bulunma, yönelme ve çıkma” (2003: 282-285).

Durum eklerinin istem taşıyıcısı niteliği bakımından işlevsel doğasına bakıldığında örneğin, Eski Türkçede +DA bulunma durum ekli tamlayıcısı ekinin aynı zamanda çıkma durum eki işlevi de üstlendiği bilinmektedir. Söz konusu ek; istem teorisinde, yapılan işin yerinin önemli olduğu bağlamlarda “yer”, eylemin çıkış noktasının ya da kaynağının belirtildiği durumlarda “kaynak” anlamsal rollerini alır. Bu durum, farklı dil bilgisi işlevlerinin, ya da farklı anlamsal rollerin tek bir morfolojik biçimde birleştiği bir olgudur (senkretizm). Bu işlevsel senkretizm, fiillerin niteliksel istem analizi için doğrudan sonuçlar doğurur. Örneğin, *olur*- “bir yerde oturmak, konaklamak” fiili bulunma durum ekli “yer” anlamsal rolünde bir tamlayıcı gerektirirken *çık*- “bir yerden çıkmak” fiili çıkma durum ekli “kaynak” anlamsal rolünde bir tamlayıcıya ihtiyaç duyar. Eğer aynı ek her iki işlevi de kodlayabiliyorsa, bu durum, fiilin anlam yapısının, ekin potansiyel işlevlerinden hangisinin seçileceğini belirlemede ne kadar kritik olduğunu gösterir. Söz dizimi analizinde belirli eklerin (+DA gibi) işlevsel çok anlamlılığını doğrudan istem kalıplarının analiziyle ilişkilendirmek gerekir. Örneğin, *altun yışda olurtumuz* “Altın ormanda (Altay dağlarında) yerleştik.” (T K 8). Örnek bağlamında, *olur*- fiili “bir yerde yerleşmek” anlamındadır. Bu yüzden istem analizinde “[2] → [Θ^{Eden}]+[+DA^{Yer}]” gösterimi elde edilir. Örneğin, (sivri şişler) *bütün et-özlerinde arķuru turķuru ötüp ünēr* “(Sivri şişler) bedenlerinden (bedenlerinde) haç şeklinde geçip çıkar.” (DKPAM 759-760). Bu cümle bağlamında, *ün*- fiili “şiş vb.nin beden vb. yerlerden çıkması” anlamındadır. Cümlenin istem analizinde “[2] → [Θ^{Araç}]+[+DA^{Etkilenen}]” gösterimi elde edilir. Bu örnekte +DA durum ekli tamlayıcı ekinin yer anlamsal rolünde olması beklenirdi. Söz konusu eki almış *et-özlerinde* “bedenlerinden” ögesi eylemin sonucundan etkilenen konumundadır. Klasik istem teorisinde ve anlamsal roller çözümlemesinde “etkilenen” ögesini yükleme durum ekli tamlayıcılar alır. Bu yaklaşım, analizi “Fiil x, y ekini ve anlamsal rolünü alır.” şeklindeki bir tespitten “Fiil x’in anlam gereklilikleri, morfolojik olarak

mevcut olan y ekinin z işlevlerini etkinleştirir.” şeklinde bir açıklamaya dönüştürür.

İstem taşıyıcıları cümle yapısını belirleyen ve yöneten öğelerdir. Fiil, bir cümlede en güçlü istem taşıyıcısıdır. Ancak isimler, sıfatlar, sıfat-fiiller, zarf-fiiller, edatlar da istem taşıyıcısı olabilir. Örneğin, sıfat işlevindeki *akar* ve zarf-fiil *azıtıp* örneklerde istem taşıyıcılarıdır: a. *akar* [s]uv ögenler “akan dereler” (HT X 48-51). b. *üküş talim nizvanılar ögin köñülin azıtıp ...* “Birçok tutkuları aklını gönlünü karıştırıp ...” (TT III 34).

Tamlayıcılar, varlığı ve biçimi istem taşıyıcısı tarafından belirlenen, yönetilen veya gerektirilen öğelerdir. Bunlar, yüklem tarafından betimlenen olay veya durumun temel katılımcılarıdır. İstem teorisinde özne de bir tamlayıcı olarak kabul edilir. a. *akar* [s]uv ögenler “akan dereler” (HT X 48-51). b. *üküş talim nizvanılar ögin köñülin azıtıp ...* “Birçok tutkuları aklını gönlünü karıştırıp ...” (TT III 34).

Zorunlu ve isteğe bağlı tamlayıcıların yer almasıyla bir cümle oluşur. Zorunlu tamlayıcılar, dil bilgisellik veya anlam bütünlüğü için mutlaka bulunmalıdır. İsteğe bağlı tamlayıcılar ise yine fiil tarafından yönetilir (fiilin istem potansiyelinin bir parçasıdır); ancak bazen, özellikle bağlamdan anlaşıldığında, dil bilgiselliği bozmadan cümleden çıkarılabilirler. Örneğin, *ol ewke bitig* ötgürdi “Adam evine mektup gönderdi.” (DLT 107). Cümlede koyu renkle işaretli iki adet zorunlu ve eğik işaretli bir adet seçimlik istem tanıklanır: [2]+(1) → [Ø (yalın durumda tamlayıcı)]+[Ø (eksiz yükleme durumunda tamlayıcı)]+(+A) şeklinde gösterilen öğeler, *ötgür-* fiilinin tamlayıcılarıdır.

Eklentiler, istem taşıyıcısı tarafından yönetilmeyen veya gerektirilmeyen serbestçe eklenebilen ve genellikle durum (zaman, yer, tarz vb.) hakkında ek bilgi veren öğelerdir. Örneğin: *udku içinde men boğuzlayur men seni* “Uykuda ben seni boğazlıyordum.” (KTR 34 30a 3). Cümlede *udku içinde* “uykuda” eylemin gerçekleştiği yer hakkında ek bilgi verdiği için eklentidir. Örnek cümle, “[2] → [Ø]+[I]” şeklinde iki adet zorunlu tamlayıcıya sahiptir.

İstem kavramı genellikle fiillerle ilişkilendirilse de, isimler ve sıfatlar gibi diğer kelime sınıflarına da genişletilebilir. Örneğin, fiilden türemiş isim-fiil kategorisi, genellikle türetildikleri fiilin istemine sahiptir. Örneğin, *akar* sıfat işlevinde bağlamdaki anlamında -CANLI ve SIVI anlamsal niteliklerinde “Ø eksiz” bir isteme sahiptir: *akar suw* teg ol bu tilin edgü söz “Dilin söylediği iyi söz ise, *akar*

su gibidir.” (KB 2688). Sıradaki örnekte de bağlamdaki anlamıyla zarf-fiil görevindeki *azıt-* fiili yüklem görevindeki *azıt-* fiili ile “[2] → [Ø]+[+n]” olarak “yalın biçim ve +n” tamlayıcılarıyla işaretlenen aynı iki adet zorunlu isteme sahiptir: **üküş talim nizvanılar ögin köñülün** azıtıp ... “Birçok tutkuları **aklını gönlünü** karıştırıp ...” (TT III 34).

1.3. İstem Boyutları

İstem teorisi, bir yüklem gerektirdiği tamlayıcıları hem sayısal hem de tür olarak ele alır.

Niceliksel istem, bir yüklem gerektirdiği veya yönettiği tamlayıcıların (öğeler) sayısını ifade eder. Yüklem bu sayıya göre sınıflandırılır. Örneğin, **er yā** kurdı “**Adam yay** kurdu (gerdi).” (DLT 235). Metinde “yay kurmak” anlamındaki *kur-* fiili [2] iki tane zorunlu isteme sahiptir. Eski Türkçede fiiller seçimlik istemle birlikte dört ögeyi tamlayıcı olarak alabilir: **hormuzta tenrig** tamudan yoğaru ağıturdı “**Tanrıyı** (Hormuzta) **cehennemden yukarıya** çıkardı.” (M I 13). Örnekte, bir kimseyi ya da bir şeyi bir yere) çıkarmak, yükseltmek anlamında [3]+(1) üç zorunlu tamlayıcı (örtük özneye) ve bir seçimlik tamlayıcı söz konusudur. Eski Türkçede cümle oluşumu için en az bir tamlayıcı öge gereklidir: **kar** yağar “**Kar** yağar.” (AY 14458 4). Bu cümlede *kar* ögesi söz dizimsel ve anlamsal olarak *yag-* fiili için gerekli tamlayıcı ögedir. Dönüşlü yapılarda da en az bir tamlayıcı öge (bazen örtük olarak) tanıklanır: *amtı temin yarğırtı tuyunup odunup (...)* “Şimdi bir an önce aydınlanıp uyanıp (...)” (BT XXV 852). Örnekte, *tuyun-* ve *odun-* fiilleri “aydınlanmak, uyanmak” anlamında zarf-fiil işlevinde tamlayıcı olarak örtük özneye sahiptir. Niceliksel istem kullanılarak Eski Türkçede bir cümle yapısı hakkında bilgi edinilebilir.

Niteliksel istem, gereken tamlayıcıların biçimsel karakterini veya türünü belirtir. Bu şekilde, tamlayıcı öğelerin söz dizimsel olarak nasıl gerçekleştirildiğini ifade eder (örneğin, isim öbeği, belirli bir edatla başlayan edat öbeği, yan cümle türü ...). Örnek, **ol yağıka tulum** anuttı “**O, düşmana karşı silah** hazırlattı.” (DLT 103). Cümlede niteliksel istem olarak yalın, yönelme ve eksiz nesne durumunda yükleme durum ekli tamlayıcıları görülür: [2]+(1) → [Ø (yalın tamlayıcı:)]+(+kA (yönelme durum ekli tamlayıcı))+[Ø (eksiz yükleme)]. Niteliksel istem aracılığıyla Eski Türkçe söz diziminin yapısı analiz edilebilir.

İstem, söz dizimi ve anlam bilimi arasında yer alır. İstem bilgisi üzerine araştırma yapan çağdaş dil bilimcilere göre bir fiilin öncelikle sözlük anlamını belirlemek gereklidir. Bu şekilde fiillere ait istem bilgisi, bir cümledeki söz dizimsel yapı nitelikleri ve anlamsal roller tespit edebilir (Ágel & Fischer 2010: 243). İstem yapısındaki ögelerin arasındaki hiyerarşik ilişkiler, istem bakımından zorunluluk durumu ve sayısı gibi birçok bilgi, sözlük kütüğü ve isteme sahip ögenin anlamsal özelliklerinden çıkarılabilir (Bresnan 2001).

Fiilin anlamı, büyük ölçüde söz dizimsel birleşme potansiyelini belirler. Söz dizimsel ve anlamsal istem arasındaki ayrım, uyumsuzlukları ve çeşitlilikleri anlamak için öneme sahiptir. Bir fiil, iki farklı kullanımda aynı niceliksel söz dizimsel isteme sahip olabilir; ancak farklı niteliksel söz dizimsel gerekliliklere ve farklı anlamsal rollere sahip olabilir. Bu durum, farklı anlamlara veya yapılar bağlı farklı istem yapılarını gösterir. Bu ayrım, istemin sadece cümlede kullanılan öge sayısı ile ilgili olmadığını gösterir. İstem alma kapasitesine sahip kelimelerin anlamları ve aldıkları ögelerin anlamsal nitelikleri (anlamsal roller) söz dizimini anlam bilime bağlar.

Saha araştırmacıları tarafından istem alabilen ögeler istem düzeylerine göre incelenir. Genellikle üç aşamalı istem düzeyi kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ružička 1978: 48; Allerton 1982; Helbig, Schenkel 1991: 60-66. İstem alma gücü en yüksek öge olan fiiller, mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel olarak üç istem düzeyinde incelenmelidir (Helbig & Schenkel 1991). Mantıksal istem düzeyi bir fiilin açtığı istem boşluklarını ve istem sayısını ifade eder (Ninio 2006: 13). Bir fiilin derin yapıdaki istem bilgisi bu şekilde elde edilebilir ve bir cümledeki söz dizimindeki görünümüne kadar olan süreçte geçirdiği dönüşüm ve taşınım işlemlerini tespit etmek mümkün olur. Örneğin, bu düzeyde, iki istemli tamlayıcılar [2] şeklinde kodlanır: **türk kağan ötüken yış** olursar ... “**Türk hakani Ötüken dağında** (dağ) otursa ...” (KT G 3). Söz dizimsel istem düzeyinde bir fiilin istemi, yönetebildiği tamlayıcıların biçimi ve alabileceği tamlayıcıların sayısıdır (Herbst & Roe 1996: 81). Bu düzey anlamsal ilişkilerin dolaylı bir yansıması olup bir fiilin anlamı aracılığıyla belirlenir (Götz-Votteler 2007: 38). Yani, istem taşıyıcısının, tamlayıcılarının sayısını ve biçimsel yönlerini (durum ekleri, edat öbeği, yan cümle gibi öbek türü) belirleme yeteneğidir. Bu durum, morfo-sentaktik düzeydeki niceliksel ve niteliksel yönleri kapsar. İlgili süreçlerin sonunda; fiillerin etrafında açtığı boşlukları dolduran katılanların yapı bilgisi,

birbiriyle ve yüklemlerle ilişkileri, cümlelerin anlamına ek bilgi getiren diğer yardımcı öğelerle beraber söz dizimsel görünümü, özellikleri ve fiilin yönetimindeki öğelerin üstlendiği anlamsal roller cümlelerin anlam yapısını ortaya çıkarır. Söz dizimsel düzey, sıkıca yüzey yapıda anlamsal düzeyle ilgili olduğundan her iki düzeyi birlikte değerlendirmek uygun olabilir. Hemen yukarıdaki örnek cümle için $[2] \rightarrow [\Theta^{\text{Eden}}][+DA^{\text{Yer}}]$ gösteriminde olduğu gibi. Burada yalın durumda eden anlamsal rolü ve bulunma durumunda +DA işaretli yer anlamsal rolünde tamlayıcılar görülür.

Anlamsal istem; istem taşıyıcısının anlamsal yönlerini, yani tematik rollerini “eden, etkilenen, alıcı, konu, deneyimci vb.” ve istem kısıtlamalarını (+/-insan, +/-canlı, +/-soyut vb.) belirleme yeteneğidir. Anlamsal roller aracılığıyla istem yüklem anlamsal kütüğüne bağlanır. Fillmore, durum dil bilgisi kuramında söz dizimi incelemelerinde anlamsal yöne yer verir. Durum dil bilgisine göre cümlelerin derin yapısı bir fiil ve bu fiilin gerektirdiği eden, etkilenen vb. bir dizi anlamsal rolden (derin durumlar) oluşur. Bir fiilin “durum çerçevesi” zorunlu kıldığı anlamsal rollerden oluşur. Kuramın temel hipotezi, derin anlamsal rollerin yüzeydeki özne ve nesne gibi söz dizimi işlevlerini belirlediğidir (1968, 2003). Dil bilimi, anlam bilimi ve istem teorisinde kullanılan anlamsal roller bir cümle anlamsal yapısının çözümlemesinde kullanılmaktadır. Allerton’a göre, bir fiilin yönettiği öğeler “eden, etkilenen, faydalanan, konu, söyleyen ve alıcı” gibi bazı anlamsal rolleri yüklenir. Anlamsal rolleri yüklenebilen durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla istem boşlukları söz dizimsel düzeyde doldurulabilir (1982: 57, 58). Bir fiilin cümleyi oluşturmak için etrafında açtığı boşluklar yalnızca mantıksal ve söz dizimsel tamlayıcıların biçimiyle değil, bunların bazı anlamsal niteliklerini de belirten anlamsal roller ile doldurulur. Bu şekilde bir fiil anlamsal bakımdan tamamlanır. Bu durum da anlamsal istem düzeyini ifade eder.

Tesnière’in modelinde fiil, öncelikli olarak belirli sayıda boşluğun doldurulmasını zorunlu kılan söz dizimsel bir yönetici konumundadır. Bu boşlukları dolduran öğelerin anlamsal niteliği, boşlukların sayısından sonra gelir. Fillmore’un modelinde ise fiil, bir anlamsal seçici haline gelir. Fiilin sözlük kütüğü artık sadece tamlayıcıların biçimsel sayısından oluşmaz. Denklemin içine anlamsal roller de girer. Bu rollerden hangisinin özne, nesne olarak gerçekleşeceği evrensel bir hiyerarşi tarafından yönetilen ikincil bir süreçtir. Bu durum, “derin yapının” söz dizimsel değil, anlamsal olduğu anlamına gelir. Böylece, dönemin üretici dil

bilgisine yönelik temel bir değişiklik ve Tesnière'in yapısalcılığından önemli bir sapma meydana gelir. Makalemizde, söz konusu nedenlerden ötürü derin yapıdaki anlamsal ilişkilerin söz dizimini belirlemede önemli olduğu yaklaşımı benimsenmektedir.

Temelde anlamsal roller, anlamsal nitelikler, anlamsal sınıflar ve belirli bir fiili betimleme olmak üzere dört çeşit anlamsal istemi açıklama yaklaşımı söz konusudur (Götz-Votteler 2007: 38). Örnek cümlede, “*türük kağan ötüken yış olursar ...*” geçen *olur-* fiili “(bir yerde, bir kimsenin yanında) yerleşmek, yaşamak” (KT G 3, G 4-5, T K 8, ŞU D 10; EDPT 150) anlamında betimlenebilir. Anlamsal nitelikler, sınıflar ve roller bakımından örnekteki *olur-* fiilinin istem nitelikleri “İNSAN^{Eden} ve -CANLI^{Yer}” olarak açıklanabilir.

1.4. İstem Gerçekleşme Biçimleri ve Potansiyeli

İstem yapıları, bir fiilin veya istem taşıma özelliğine sahip başka bir ögenin birleşmesi sonucunda ortaya çıkan kelime birliktelikleri ya da cümlelerdir. Bu betimlemeler sadece öge sayısını değil, aynı zamanda onların biçimsel kodlamasını (söz dizimsel gerçekleşme) ve anlamsal rollerini de içerir.

İstem potansiyeli; tek bir söz biriminin sergileyebileceği tüm olası istem yapılarının toplamıdır. Bu kavram, fiillerin genellikle birden fazla yapıya katılabildeğini (çoklu istem, oynaklık) kabul eder. Örneğin, *yemek* fiili tek tamlayıcıya (Çocuk yiyor.) veya iki tamlayıcı ögeye sahip olabilir (Çocuk elma yiyor.).

Cümle yapılarını analiz etmek için yansıtmacı (projectionist, sözlük girdisinde) ve yapısalcı (constructionist) (fiil + yapı etkileşiminden doğan) yaklaşımlar arasındaki güncel tartışmalar önemlidir. Yansıtmacı yaklaşıma göre, fiilin sözlük girdisinde yer alan anlam ve söz dizimi özellikleri cümle yapısına doğrudan yansıtılmalıdır (Chomsky 1981: 9). Söz dizimsel yapıların sistematikliğini açıklaması teörinin güçlü yönüdür; ama deyimler, metaforlar gibi kullanımları açıklamada bu yaklaşım sınırlıdır. Bu sebeple yapısalcı yaklaşım ortaya çıkar. Temel fikir, dil bilgisinin, biçim-anlam eşleşmeleri olan bir yapılar repertuarından oluştuğudur. Dil bilgisi; soyut kurallar ezberleyerek değil, öğrenilen somut cümleler ve kalıplar arasında bağlantı kurarak öğrenilir (Goldberg 2006: 18). Bu ifade, yansıtmacı görüşe doğrudan bir eleştiridir; çünkü

geleneksel yaklaşımda anlam, yalnızca fiilin sözlük özelliklerinden türetilir. Goldberg, fiilin anlamının yapının anlamıyla bütünleşerek yeni anlamlar oluşturduğunu belirtir (1995: 11). Bu görüş, fiilin tek başına anlamı belirlemediğini, yapının da aktif bir rol oynadığını gösterir. Bağlama duyarlılık, deyimler ve metaforları açıklamada bu yaklaşım yetkindir. Tüm yapılar için sistematik bir sınıflandırma yapmanın zorluğu ve bazı yapıların çok soyut olması bu teorinin zayıf yanları olabilir. Kuramsal olarak; yapılandırmacı yaklaşım, dilin anlamsal esnekliğini ve bağlam içindeki üretkenliğini daha iyi açıklar. Uygulamada; yansıtmacı yaklaşım, dil bilgisi doğruluğunu ve sistematikliği sağlamak için güçlüdür. İki yaklaşımın da güçlü yönleri olduğundan dil bilimciler tarafından hibrit yeni yaklaşımlar geliştirilir.

Klasik istem teorisi doğası gereği yansıtmacıdır. Kurallı ve anlamında metaforlaşma olmayan cümlelerin söz dizimi analizlerinde yansıtmacı yaklaşım yetkindir. Metaforik kullanımlardaysa cümle yapıları incelenerek cümleler analiz edilebilir. Cümledeki fiilin anlamsal nitelikleri yapıdan çıkarılabilir: a. *büte boldı munda tiriglik yidim / öd öğlek ıdıp nefş butını sıdım* “Epey bir zaman oldu, hayatımı burada geçirdim; zamanla nefsin belini kırdım.” (KB 3635). Sı- fiili “bir şeyi kırmak” temel anlamındadır. Söz dizimi özelliği olarak da anlamsal kütüğünde “özne ve belirli ya da belirsiz nesneye” ihtiyaç bulunur. Örneklerdeki bağlama göre metaforik kullanım sonucunda “nefse hâkim olmak” anlamı oluşur. Bu şekilde ortaya çıkan anlam ve söz dizimi yapıları dikkate alınır ve cümle çözümlemesi sonucunda istem yapısı belirlenir: [2] → [θ^{Deneyimci}][+I^{İçerik}]. b. *hava bas ukuş birle nefş boynı sı / bu ol er nişanı ukuş belgüsi* “Hava ve arzularına hâkim ol, akıl ile nefsin boynunu (boynu) kır; insanlık nişanı ve akıllılık alameti budur.” (KB 6161): [2] → [θ^{Deneyimci}][θ^{İçerik}]. Bu fiil, örneklerin oluşturduğu yapılar çözümlendiğinde zorunlu istem olarak İNSAN deneyimci anlamsal rolünde yalın durumda isim, - CANLI içerik anlamsal rolünde ekli ve eksiz yükleme durum ekli tamlayıcılarıyla anlam ve söz dizimi yapıları oluşturarak kullanılabilir.

1.5. İstem Değişimi: Çatı Ekleri ve Öge Yapısı

İstem, dinamik bir yapıya sahiptir. Dil bilgisi süreçleri ögelerin sayısını veya statüsünü değiştirebilir. İstem azaltma, çekirdek öge sayısını azaltma işlemidir. Eski Türkçede edilgen çatılı cümlelerde görülür. Edilgen çatı; nesneyi özne konumuna yükseltir, asıl özneyi (eden) isteğe bağlı indirger veya tamamen çıkarır.

Edilgen çatı, eden anlamsal rolünü vurgulamamak veya eylemin sonucuna odaklanmak gibi pragmatik işlevler görür. Örneğin, **kişi yağıkā** basıktı (DLT 265) “Adam düşman tarafından (düşmana) basıldı”: $[1] + (1) \rightarrow [\Theta^{\text{Etkilenen}}] + (+A^{\text{Eden}})$. Bu cümlede işi yapan “eden” anlamsal rolünde yalın durumdaki özne indirgenebilir. Cümlelerin istem analizinde Eski Türkçede edilgen çatılı cümlelerde zorunlu istem olan “eden” anlamsal rolündeki ögenin yönelme durum ekli tamlayıcısını alarak seçimlik isteme indirgenebildiği ya da tamamen çıkarılabildiği görülür. Örneğin, **er busuḳtı** “Adam pusuya düştü” (DLT 265). Bu cümlede eden anlamsal rolündeki işi yapan özne işlevindeki öge cümlede yer almamaktadır. Günümüz ve tarihî Türk lehçelerinde çatı ekli fiillerin istemini belirlerken yalnız çatı ekini değerlendirmek yeterli değildir. Anlam, basitçe “kök fiil + ek” şeklinde oluşmaz. Bir çatı ekinin işlevinin sabit olmaması ve ancak kullanıldığı yapı içinde belirlenebilmesi, anlamın sadece leksikal birimlerde değil, aynı zamanda leksikal birimlerin birleştiği yapılarda da kodlandığı fikrini destekler. Fiilin bağlamdaki anlamına bakarak çatı kategorisine, istem nicelik ve niteliklerine karar vermek gerekir. Eski Türkçede başlıca “-n, -l, -k” ekleriyle edilgen çatı yapılır. Söz konusu ekleri alan fiiller bazen farklı bir anlam kazanır ve yapım eki işlevi görürler. Çatı ekleri olarak da adlandırılan bu eklerin yapım eki gibi davranmasının sebebi sözlükselleşmedir ve dilin evrim süreciyle ilgilidir. Bu durumda Eski Türkçede istem azaltma olmaz. Örneğin, **amtı yazuḳumuznı bilinür biz** “Şimdi **günahlarımızı** itiraf ediyoruz” (Maitr 73: 18). Cümlede **bilin-** fiili “-(i)n” çatı eki almasına rağmen taşıdığı anlam “günah, suç vb.ni itiraf etmek” olduğundan edilgen çatılı değildir. Nitekim fiilin isteminde örtük özne şeklinde işi yapan “deneyimci” anlamsal rolünde örtük öge bulunur. Örnekte -n eki edilgenlik ya da dönüşlülük işlevine sahip değildir. Bu ek kullanıldığı bağlamda ve yapıda yeni bir anlam oluşturur ve fiilden fiil yapan bir yapım eki işlevini görür.

Dönüştürme çatı, nesne almayarak nesneyi söz diziminde indirger. Bu çatıda, eylemi gerçekleştiren özne eylemin sonucundan da etkilenir. Eski Türkçede “-n ve -l” çatı eklerini alan fiil tarafından kodlanır. Örneğin, **taḡda turupan meṇileyür men** “Dağda durarak seviniyorum.” (IB 51). Bu cümlede işi yapan özne “ben” deneyimci anlamsal rolünde olup aynı zamanda yapılan işin sonucundan da etkilenir.

Nesne düşürme (örtük nesneler); bazen tipik olarak geçişli bir fiil, nesnesi bağlamdan anlaşılabilir olarak geçişsiz olarak kullanılabilir. Örneğin, **tün (a)ḳ(i)td(i)m(i)z** (T 35) “Gece **asker** gönderdik.” $[2] \rightarrow [\Theta^{\text{Eden}}] + [\Theta^{\text{Konu}}]$. Bu cümlelerin bağlamında örtük

(eliptik, söylenmemiş) “asker” ögesi vardır. İstem yapısı açıklanırken bu şekildeki örtük ögeler de gösterilmelidir.

İstem artırma, cümlede öge sayısını artırma işlemidir. Ettirgen çatıda eylemi yaptıran da isteme eklendiğinden öge artırımı söz konusu olur. Geçişli bir fiil ettirgen yapıldığında cümlenin anlamsal yapısı değişir. Erdal, Eski Türkçede geçişli tabanlardan türetilmiş ettirgen fiillerin üç katılımcı görevi olduğundan bahseder: *yaptıran*, (asıl) *özne* ve *nesne* (1991: 710). Araştıracının bu ifadesi, normalde iki katılımcı (özne, nesne) alan bir eylemin, ettirgen çatı ile üçüncü bir katılımcıyı (yaptıran) nasıl kazandığını gösterir. Günümüz ve tarihî Türk lehçelerinde ettirgen çatı ekli fiillerin istemini belirlerken yalnız çatı ekini değerlendirmek yeterli değildir. Fiilin bağlamdaki anlamına bakarak çatı kategorisine, istem nicelik ve niteliklerine karar vermek gerekir. Örneğin, *ol anı tağka* ağıttı “O, *onu* dağa vb. yerlere çıkardı.” (DLT 102): [3] → [Θ^{Eden}]+[+I^{Konu}]+[+kA^{Hedef}]. Bu cümlede işi yaptıran öge ettirgen çatılı fiilin istemiyle eklenmiştir. Eski Türkçede ettirgenlik ekleri “-t, -Dxr, -Ur, gUr vb.” de bazen yapım eki işlevindedir. Bu durumda fiil bir ettirgenlik işlevine sahip değildir. Örneğin, *yinçülüg toorlarığ* asarlar salındururlar “İncilik ağları asarlar sarkıtırlar” (AY: 450-19). Cümlede *salındur-* fiili bağlamda “bir şeyi sarkıtmak” anlamını kazanır ve “-dur” eki yapım eki işlevindedir. Dönüşlü fiiller bahsinde belirtildiği üzere bu durum, sözlükselleşme ve dilin evrim süreciyle ilgilidir.

Oldurgan fiiller; geçişsiz fiilleri geçişli yaptıklarından cümlede bu fiillerin istemi olan ögeler artar. Örneğin, *ögüg kañığ* ölüerdeçi ... “*Anayı babayı* öldürenler ...” (Maitr: 81 44-45). Örnek cümlede, “ölmek” eylemi oldurgan fiil “ölür-” olduğundan etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum eki almış bir tamlayıcı öge eklenmiştir. Cümlenin istemi şu şekildedir: [2] → [Θ^{Eden}]+[+g^{Etkilenen}].

İstem değiştiren işlemler, istemin sadece sözlükte listelenen durağan bir özellik olmadığını, aynı zamanda dil bilgisinin dinamik bir yönü olduğunu gösterdikleri için önemlidir. Bu işlemler genellikle odak kaydırma (edilgen çatının edeni geri plana atması) veya farklı katılımcıları vurgulama gibi pragmatik işlevler görür. Bu işlemlerin farklı dillerde kodlanma biçimlerindeki çeşitlilik (morfolojik ve söz dizimi olarak veya fiiller aracılığıyla sözcüksel olarak), tipolojik çalışmalar ve sözlük-söz dizimi ara kesitini içeren teoriler için zengin veriler sunar.

1.6. Teorinin Sınırlılıkları

1.6.1. Tamlayıcı-Eklenti Ayrımı Sorunsalı

İstem teorisinin temelini oluşturan tamlayıcılar (öğeler) ve eklentiler arasındaki ayrım, tutarlı ve evrensel olarak uygulanması son derece zor olduğu bilinen bir konudur. Bu durum, teorinin karşılaştığı önemli sorunlardandır. Çağdaş söz dizimi, tamlayıcılar ve eklentiler arasındaki ayrımı daha nesnel ölçütlere dayandırmak için bir dizi tanısallık test geliştirmiştir. Mevcut testler çelişkili sonuçlar verebilmektedir. Sezgi ve iç gözleme dayalı testler üzerinde uzlaşma sağlamaya çalışılmaktadır. Zorunluluk kriterinin karmaşıklığı; söz dizimsel ve anlamsal zorunluluk, isteğe bağlı tamlayıcılar, bağlama, bağımlılık gibi etkenler mevcut durumu karmaşıklaştırır. Tamlayıcılar ve eklentiler arasındaki ayrım, bir ikilikten ziyade dereceli görünür. Diller arası uygulamanın sorunu olması sebebiyle kriterler dile özgü olabilir. Önerilen kriterler ya da testler ve sınırlılıkları arasında “zorunluluk, yinelenebilirlik, soru testleri, eşdizimlilik kısıtlamaları, gizlilik ve dil bilgisi ilişkileri” bulunur. Alternatif öneriler arasında ayrımı dereceli olarak ele almak, çoklu kriter kullanmak, belirli analizler için “tam istem” (ayrımı göz ardı eden) yaklaşımına odaklanmak veya ayrımın genel kullanışlılığını sorgulamak yer alır. Zorunluluk: Prototipik tamlayıcılar (özellikle zorunlu olanlar) cümlede dil bilgisi doğruluğu ve anlam bütünlüğü için gereklidir. Bu tamlayıcılar olmadan cümle ya eksik kalır ya da fiilin anlamı tamamen değişir. Eklentiler ise her zaman isteğe bağlıdır. Örneğin, *tağdın arkaşında sıt ögüz suvı* akar “Dağın arkasından Sıt nehrinin suyu akar.” (HT V 57 9-10). “[1]+(1) → [Ø]+(+DA)” şeklinde istem formülü elde edilebilir. Örnekte [1] şeklinde ayraç bir zorunlu öğeyi, (1) gösterimi ise bir adet seçimlik öğeyi işaretler. Zorunlu öge “Ø” yalın durumda olduğundan ek almazken seçimlik öge Eski Uygur Türkçesinde +DA bulunmama çıkma durum ekini tamlayıcı olarak alır. Seçimlik öge cümleden çıkartıldığında anlam ve cümle yapısı bozulmaz. *Tağdın arkaşında* ifadesi bu teste göre açıkça bir eklentidir; çünkü *ak-* “akmak” fiili var olabilmek için bir çıkış noktasına zorunlu olarak ihtiyaç duymaz. Yinelenebilirlik: Eklentiler genellikle aynı türden başka eklentilerle birlikte bir cümlede yinelenebilirken bir fiil genellikle her bir öge türünden yalnızca bir tane alır. Örneğin, bir cümleye birden fazla zaman veya yer eklentisi eklenebilir (Dün salonda kanepede uyudu.). Eğer *tağdın arkaşında* ifadesi bir tamlayıcı ise, yanına başka bir +Din ekli yer ifadesinin eklenmesi cümle

yapısını bozmalıdır. Eğer bir eklenti ise, söz konusu ekleme mümkün olabilir. Bu test, ögenin fiilin çekirdek yapısına mı yoksa çevresel katmanına mı ait olduğunu anlamaya yardımcı olur. Fiile özgülük ve birlikte oluşum kısıtlamaları: Tamlayıcılar, fiilin anlam kütüğü tarafından özel olarak seçilir. Belirli bir tamlayıcı türü örneğin, “hedef” anlamsal rolü sadece belirli fiil sınıflarıyla (vermek, göndermek vb.) kullanılabilir. Eklentiler ise genellikle fiilden bağımsızdır ve çok çeşitli fiillerle kullanılabilir. Soru şudur: +DA ya da +DIn bulunma-çıkma durum ekini alan bir öge, *aç-* fiilinin anlamsal kütüğünde kayıtlı mıdır, yoksa herhangi bir hareket veya durum bildiren fiilin yanında yer alabilen genel bir yer belirteci midir? Cevap ikincisi ise, bu öge bir eklentidir. Sabit morfolojik kodlamada tamlayıcıların morfolojik olarak nasıl ifade edileceği (hangi durum eki veya edatla) genellikle fiil tarafından sıkı bir şekilde belirlenir. Eklentiler ise bu konuda daha fazla esneklik gösterebilir.

Tamlayıcı-eklenti ayrımında uygulamada süregelen zorluk, bunun dilin basit bir ikili özelliği olmayıp birden fazla söz dizimi, anlam ve pragmatik etkenin etkileşiminden ortaya çıkan bir özellik olabileceğini düşündürmektedir. Gözlemlenen dereceli doğal öge kavramı, bazı ögelerin diğerlerinden daha tipik olduğu ve bir prototip kategorisi olarak daha iyi anlaşılabilmesini işaret eder. Bu durum, katı kategorik ayrımlara dayanan teorilere nazaran esneklik sağlar ve söz dizimiyle anlam biliminin kesiştiği ortak noktalarda çeşitli veriler sağlar.

İstem teorisinde; tamlayıcıların, biçim (söz dizimsel istem) ve anlam (anlamsal istem) açısından taşıyıcı tarafından belirlendiği, eklentilerinse belirlenmediği ifade edilir. İstem taşıyıcısı olan fiilin taşıdığı anlamda kayıtlı olan ögeler eklenti olmaz. Söz konusu çıkarım birçok durumda doğrudur: Örnek, *türük kağan ötüken yış olursar elte buş yok* “Türk hakanı Ötüken dağında (dağ) otursa ülkede sıkıntı olmaz. (KT G 3)”. Cümlede *oltur-* fiiline kayıtlı anlam “bir yerde yaşamak” olduğundan yer ifade eden *ötüken yış* ögesi eklenti değil, zorunludur. Bu teoride, “yer” anlamsal rolü ve bulunma durumunu taşıyan ögenin eklenti olması beklenirken bağlamda *oltur-* fiilinin istemi zorunlu bir ögeyi gerektirir. Söz konusu problemin çözümü için eski ve günümüz Türkçesinde istem taşıyıcısı ögenin anlam kütüğü kullanıldığı bağlamda ve yapıda analiz edilebilir. Cümlelerin anlam ve söz diziminde istem yapısı şu şekildedir: [2] → [Θ^{Eden}]+[+DA^{Yer}].

Bazı ögeler ne tam olarak zorunlu ne de tam olarak isteğe bağlıdır. İşte bu noktada konuya dereceli yaklaşım devreye girer. Söz konusu ayrımı en zorunlu olandan en isteğe bağlı olana doğru düşünmek mümkündür. Dil bilgisinde tamlayıcı ve eklenti ayrımı, gelenek olarak keskin ve ikili bir ayrım gibi sunulsa da çağdaş dil biliminde durum farklıdır. Bazı araştırmacılar bu ayrımı bir yelpazeye benzetir ve ayrımın dereceli olduğunu öne sürer (Herbst 1988 ve Golderg 2006). “Tamlayıcı-eklenti ayrımı nasıl dereceli olarak ele alınabilir?” sorusunun cevabı, bu ayrımı keskin bir bıçak değil, bir yelpaze olarak görmektir. Bu yelpazenin bir ucunda fiilin varlığı için mutlak gerekli olan “zorunlu tamlayıcılar”, diğer ucunda ise tamamen isteğe bağlı olan “eklentiler” bulunur. Aradaki alanda ise anlam, yapı ve bağlama göre zorunluluk derecesi değişen “tamlayıcı benzeri eklentiler” ve “eklenti benzeri tamlayıcılar” yer alır. Bu dereceli yaklaşım, dilin karmaşıklığı ve esnekliği sonucunda oluşur. Bir ögenin “tamlayıcı” veya “eklenti” olma durumu, siyah ve beyaz gibi değil, grinin tonları gibi ele alınabilir. Dereceli yaklaşımda en zorunlu olandan en isteğe bağlı olana doğru düşünebilir. Zorunlu tamlayıcılar bir fiilin anlamının merkezinde yer alır ve fiil bunlara mutlak ihtiyaç duyar. Bu betimleme, istem teorisinde tamlayıcı-eklenti ayrımına uyar. Cümlelerin ana olay örgüsüne en az bağlı, tamamen isteğe bağlı olan ve kolayca çıkarılabilen ögeler de söz konusu teorisinin “eklenti” tanımıyla uyumludur. Problemin esasını orta bölgede yer alan ögeler oluşturur. Asıl derecelendirmenin önemli olduğu yer burasıdır. Bu bölgede ögeler, hem tamlayıcı hem de eklenti özellikleri taşır. Örneğin, *olur*- “bir yerde ikamet etmek” fiili yer bildiren bir öge alır. Zaman, tarz ve yer bildiren ögelerin eklenti olması beklenir. Örnekte, fiil ve yapının bağlamına bakıldığında *bu yerde* ögesinin zorunlu olduğu tespit edilir. Ayrımında, bağlam, yapı ve anlam birlikte ele alındığında örneğimiz için sorun çözülür: *bu yerde oturup tabgaç bodun birle tüzültüm* “Bu yerde oturup Çin halkı ile anlaştım.” (KT G 4-5). Örneğin, *ol anı tağka* ağıttı “O, onu dağa vb. yerlere çıkardı.” (DLT 102). Bu örnekte *ağıt*- “yükseltmek” fiilinin kullanıldığı bağlam, anlam ve cümle yapısına bakıldığında “[3] → [Θ^{Eden}][+nI^{Konu}][+KA^{Hedef}” istem gösterimi elde edilir.

1.6.2. Fiillerin Çok Anlamlılığı Sorunsalı

Teorisinin önemli ilkelerinden biri olan “her anlama ayrı bir istem çerçevesi” yaklaşımının uygulanması bir dizi önemli teorik ve pratik zorluğu da beraberinde

getirir. Bu zorluklar, dilin ne kadar karmaşık ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Söz konusu yaklaşımın temel zorlukları şu şekilde sıralanabilir:

1. Anlam sınırlarını belirlemek zordur. Anlamlar, birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış kutucuklar gibi değil, daha çok iç içe geçmiş bir yelpaze gibi olduğundan bir fiilin bir anlamının nerede bitip diğerinin nerede başladığına karar vermek karmaşık bir süreçtir. Fiilin anlamları arasında yakınlık ve dereceli bir ilişki olabilir. Örneğin; Türkiye Türkçesinde *tut*-fiili için a. “Fiziksel olarak bir şeyi kavramak” *Elimde bir kitap tutuyorum.*; b. “Birini yakalamak” *Polis hırsız tuttu.*; c. “Boya vb. için yapışmak, örtmek” *Bu boya duvarı iyi tuttu.*; d. “Ev, oda vb.ni kiralamak” *Arkadaşıma ev tuttum.* Verilen örneklerde tanıklanan *kavramak* ve *yakalamak* anlamları birbirine çok yakındır. Bunlar tek bir istem çerçevesi mi; yoksa iki ayrı çerçeve mi sayılmalıdır? *Yapışmak* ve *kiralamak* anlamları tamamen farklı bir olay örgüsü sunar. Dil bilimciler, yakın anlamları kaç ayrı “istem çerçevesi” olarak sınıflandıracakları konusunda her zaman aynı fikirde olmazlar. Metafor ve deyim kullanımlarında, fiillerin temel anlamları sık sık genişler. Örneğin; a. *Bu araba saatte 200 km hıza çıkar.* 1. anlam: “Araba, tren vb. için belli bir hıza ulaşmak” [2] → [Θ^{Konu}][+A^{Hedef}]. b. *Bu işin sonu kavgaya çıkar.* 2. anlam: “Kavg, dövüş vb. bir durumla sonuçlanmak” [2] → [Θ^{Konu}][+A^{Hedef}]. Burada *ulaşmak* ve *sonuçlanmak* eylemlerinin anlamları farklı olmasına karşın, her ikisi de aynı söz dizimi yapısını kullanır. İkinci anlam, birincisinin metaforik bir uzantısıdır. Bu durumda, bunlar için iki ayrı istem çerçevesi mi oluşturmamız; yoksa tek bir soyut çerçevenin iki farklı kullanımı olarak mı görmeliyiz? Teori bu konuda net bir cevap vermekte zorlanır. Deyimler (etekleri zil çalmak gibi) ise bu sorunu daha da karmaşıktır; çünkü anlam artık fiilde değil, yapının tamamındadır.

2. Sözlük bilimsel ve pratik uygulama zorlukları, özellikle istem sözlükleri oluştururken kendini gösterir. Her küçük anlam nüansı için yeni bir istem çerçevesi oluşturulduğunda “al-, çık-, vur, çek-” gibi çok anlamlı fiillerin sözlükte çok sayıda farklı girdisi olabilir. Bu durum, sözlüğü kullanışsız ve aşırı karmaşık hale getirebilir. Doğan, Türkiye Türkçesinde *tut*- fiili için 32 farklı anlam tespit eder ve her bir anlamı 32 maddede gösterir (2011: 393-397). Yeni sözlük maddeleri açabilmek amacıyla farklı olan anlamları belirlemek için nesnel bir ölçüt bulmak zordur. Bir dil bilimcinin iki ayrı çerçeve olarak gördüğü bir yapıyı, bir başkası tek bir çerçevenin farklı kullanımları olarak yorumlayabilir. Bu da analizlerde ve sözlüklerde tutarsızlığa yol açar.

3. Bazen, anlamları açıkça farklı olan iki kullanım, söz dizimi açısından aynı istem çerçevesini paylaşabilir. Örneğin; *vur-* fiili, a. *Adam duvara vurdu*. “insan ve çeşitli canlılar için bir hedefe, bir yüzeye ya da bir kimseye vurmak” anlamında iki istemli bir eylemdir: $[2] \rightarrow [\Theta^{Eden}] + [+A^{Hedef}]$. b. *Güneş yüzüne vurdu*. “Güneş vb. doğal bir gücün bir canlıya tesir etmesi” anlamında iki istemli bir eylemdir: $[2] \rightarrow [\Theta^{Güç}] + [+A^{Hedef}]$. Anlamsal roller ve eylemin doğası farklı olmasına rağmen, söz dizimi yapısı (özne + yönelme durum ekli tamlayıcılı nesne) aynıdır. Bu durumda, sadece anlamsal roldeki farklılık yeni bir istem çerçevesi oluşturmak için yeterli bir sebep midir? Bu soru teorisinin tartıştığı bir konudur.

4. Bağlaman ve yapının rolü yaklaşımı, istem çerçevesinin yalnızca fiilin sözlük girdisinde depolanan bir özellik olduğunu varsayar (yansıtmacı görüş). Ancak bazen anlam, fiilin kendisinden değil, içinde kullanıldığı bağlam veya yapıdan doğar. Örneğin, *nefs butını sı-* “nefsin belini kırmak” deyiminde *sı-* “kırmak” fiilinin sözlükteki istem çerçevelerinden hiçbirisi “mecazi olarak kontrol altına almak” anlamını içermez. Bu anlam, fiilin *nefs butı* gibi belirli bir nesne öbeğiyle bir araya geldiği yapının bütününden ortaya çıkar.

1.6.3. Fiil Grupları, Birleşik Fiiller ve Esnek Söz Diziminin Yarattığı Zorluklar

İstem teorisi, bir cümlemin öge yapısının merkezine tek bir fiili yerleştirerek söz dizimini fiilin sözlük girdisinden yansıyan bir özellik olarak modeller. Bu yaklaşım, tek fiilli cümlelerin temel yapısını analiz etmede güçlü bir başlangıç noktası sunsa da Genel Türkçenin temel ve yaygın özelliklerinden ikisiyle karşılaştığında önemli zorluklarla karşılaşır: Anlamın ve öge yapısının tek bir fiilden değil, bir fiil öbeğinden kaynaklandığı kullanımların yaygınlığı (fiil grupları, birleşik fiiller) ve cümlemin iletişim hedeflerine göre şekillenen esnek söz dizimi. Bu iki olgu, istem teorisinin tek başına neden yetersiz kaldığını ortaya koyar ve daha bütünleşik bir modele olan ihtiyacı açıkça gösterir.

Temel zorluklardan biri fiil grupları yapılarından kaynaklanır. İstem analizinde; sıfat-fiil, zarf-fiil grupları ve birden fazla yüklemlle oluşan yapılar söz diziminde bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu yapılar genellikle tek bir olay gibi işlev görür ve ana fiil ile fiilimsiler arasında karmaşık bir istem entegrasyonu sergiler. Bu durum, cümlemin sadece tek bir fiil tarafından değil, bir fiil grubu tarafından yönetildiğini gösterir ve istem analizini daha katmanlı hale getirir: Örnek, *üzüksüz ud koñ toñuz takıgu kız ödirek bo montag tınl(ı)ğlar bir künte üç kıta*

kelip aşunmaklaşu tegip mini ısururlar soğarlar “Sayısız koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk ve bunun gibi canlılar bir günde üç defa gelip erişip beni ısırırlar, sokarlar.” (AY 411 9-13). Cümlelerin anlamı, sadece yüklem işlevindeki ana fiiller *ısururlar*, *soğarlar* tarafından yönetilmez. *Kelip*, *teyip* gibi zarf-fiillerin de kendi istemleri (yani kendi öğeleri) olabilir. Bu yapılar ana fiille bütünleşerek tek ve karmaşık bir fiil grubu oluşturur. Fiilimsiler de istem taşıyıcısıdır: *kelip* “gelip” ve *teyip* “ulaşım” gibi zarf-fiiller de bu duruma örnek oluşturur. Onların da bir yaparı yani öznesi vardır. Bu cümlede *kelip* (gelen kim?), *teyip* (ulaşan kim?) ve *ısururlar* (ısıran kim?) sorularının hepsinin cevabı aynıdır: ... *tınlığlar* (canlılar). Bu durum karmaşık öge paylaşımı örneğidir. Özne, tüm fiil zinciri tarafından paylaşılmaktadır. Cümle, birbirinden bağımsız olaylar anlatmaz: 1. Canlılar geldi. 2. Canlılar ulaştı. 3. Canlılar ısırıldı. Bu cümle bunların hepsini tek bir bütünleşik ve akıcı eylem olarak tek bir olay gibi sunar: “Gelip ulaşarak beni ısırırlar, sokarlar.”. İstem entegrasyonu bu yapıya uygulandığında; *teyip* “ulaşım” fiili, “kime ulaşıldığı” sorusunu akla getirir. Bu sorunun cevabı *mini* “beni” kelimesidir. Görüldüğü gibi, nesne olan *mini* sadece ana fiillerin (*ısururlar*, *soğarlar*) değil, aynı zamanda onlara en yakın olan zarf-fiilin (*teyip*) de bir ögesi konumundadır. Fiilimsiler ve ana fiil öğeleri kendi aralarında entegre etmiştir. Örnek cümlelerin analizinde, “Sadece *kelip* ... kısmı zarf tümlecidir.” demek yetersiz kalır: Cümlede *kelip aşunmaklaşu tegip ısururlar soğarlar* yapısını bir bütün olarak, yani kendi iç öge paylaşım dinamiklerine sahip bir yapı olarak ele almak gerekir. Bu veri, analizi katmanlı ve doğru hale getirir. Söz konusu analiz, Eski Türkçenin de Türkiye Türkçesi gibi, bir fiil etrafında şekillenen ve serbest öğelerle kolayca genişletilebilen bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar.

Birleşik fiillerden oluşan yapılar istem teorisi bakımından zorluk oluşturur. Eski Türkçede, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, yüklem sıklıkla isim + yardımcı fiil formundaki birleşik yapılardan oluşur. Örneğin, *kul bol-* “köle olmak” veya *yükünç et-* “secde etmek” gibi yapılar ele alındığında, istem teorisinin temel varsayımı sorgulanır hale gelir. Teoriye göre cümlelerin istem çerçevesini yüklem olan *bol-* veya *et-* fiilleri belirlemelidir. Ancak bu yardımcı fiiller, tek başlarına “köle olmak” veya “secde etmek” anlamını ve bu anlama özgü öge gerekliliklerini taşımazlar. Bu durumda temel bir soru ortaya çıkar: Cümlelerin asıl istem yapısının kaynağı nedir? Anlam yükünü taşıyan *kul* veya *yükünç* gibi isim unsurları mı; yoksa sadece zaman ve kip gibi dil bilgisi işlevlerini yerine getiren yardımcı fiiller mi?

Anlam ve öge yapısı bu kelimelerin basit bir toplamından değil, *kul bol-* gibi bütünleşik bir yapının kendisinden doğar. İstem teorisinin fiil merkezli modeli, anlamın ve dolayısıyla istemin bir kelime öbeğine dağıldığı bu tür durumları açıklamakta yetersiz kalır.

Türkçenin esnek söz dizimi ve bu dizilimin pragmatik işlevlerle olan sıkı ilişkisi ikinci zorluğu oluşturur. İstem teorisi, bir cümlemin hangi türde ve sayıda öge gerektirdiğini başarılı bir şekilde listeleyebilir. Örneğin, **kişi yağığa** basıktı “Adam düşman tarafından basıldı. (DLT 265)” cümlesinde bir “etkilenen” (kişi) ve bir “eden” (yağığa) olması gerektiğini öngörür. Ancak bu teori, *kişi yağığa basıktı* ile *yağığa kişi basıktı* arasındaki temel farkı açıklayamaz. Türkçede bu diziliş değişikliği keyfi değildir; cümlemin iletişim vurgusunu tamamen değiştirir. Bu değişim, cümlemin bilgi yapısı tarafından, yani *konu* (cümlemin ne hakkında olduğu) ve *odak* (yeni, vurgulanan bilgi) gibi pragmatik unsurlar tarafından yönetilir. Kelime sırası, konuşmacının iletişim hedeflerine hizmet eden, pragmatik olarak kontrol edilen bir sistemdir. İstem teorisi ise bu pragmatik boyutu modelleme kapasitesine sahip değildir; bir cümlemin ögelerini listeleyebilir ama bu ögelerin belirli bir iletişimsel amaç için neden belirli bir sırada dizildiğini açıklayamaz.

Sonuç olarak; fiil grupları, birleşik fiiller ve bilgi yapısı odaklı söz dizimi, istem teorisinin sınırlarını net bir şekilde çizmektedir. Cümlemin tam anlamı ve yapısı, her zaman sadece fiilin sözlük girdisinden yansıtılan statik bir çerçeve değildir. Bu yetersizlikler araştırmamızı, istem teorisini reddetmeye değil, bu karmaşık olguları açıklayabilecek daha kapsayıcı ve dinamik çerçevelerle zenginleştirmeye yönlendirir. Bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, bu çerçeveler, birleşik fiiller gibi bütünleşik yapıları modelleyebilen *yapı dil bilgisi* ve esnek söz diziminin ardındaki pragmatik mantığı açıklayan *bilgi yapısı* kuramlarıdır.

2. Bütünleşik Yapı ve İçerik

Her dil bilimi teorisi gibi, istem teorisi de eleştirilerle karşılaşmış ve süregelen tartışmaları içermektedir. Önemli bir tartışma alanı, istem bilgisinin nerede bulunduğuyla ilgilidir: Yansıtmacı (projectionist) yaklaşımlar bilginin sözlük girdisinde depolandığını savunurken, Yapısalcı (constructionist) yaklaşımlar istemin fiil ve yapı arasındaki etkileşimden ortaya çıktığını öne sürer. Bu durum, dil biliminde söz girdileri, dil bilgisi kuralları ya da yapılar arasındaki

iş bölümüne ilişkin daha geniş bir tartışmayı yansıtır. İstem teorisi, sözlük-söz dizimi arayüzünde yer alması nedeniyle bu tartışma için kilit bir alandır. Dil biliminde istem teorisinin sınırlılıklarını tartışmak ve belirlemek gereklidir. Bir önceki bölümde yer aldığı üzere istem teorisinin kendi sınırlılıkları; fiil gruplarından oluşan yapıların istemi, tamlayıcı-eklenti ayrımı, zorunlu ve seçimlik tamlayıcıların niteliksel ayrımı, fiillerin çok anlamlılığı, anlamsal rollerin öğelere dağılımında sınıflama sorunları (bir ögenin birden fazla anlamsal rolün niteliklerini taşıması); söz dizimi ve anlam bilimi ile entegrasyon konularında yoğunlaşmaktadır.

İstem değiştirici eklerin basit fiil tabanları üzerindeki etkileri incelendikten sonra, Eski Türkçe söz diziminin ve dolayısıyla istem teorisinin karşılaştığı daha temel bir alana odaklanmak gerekmektedir: Yüklemin tek bir fiilden oluşmadığı birleşik ve karmaşık yapılar. Türkçenin temel bir tipolojik özelliği olan bu yapılar, istemin kaynağının nerede bulunduğu ve anlamın nasıl oluştuğu gibi soruları gündeme getirerek araştırmamızı yapı dil bilgisi ve tarihî dil bilimi ile bütünleşik bir bakış açısına yönlendirmektedir.

2.1.Birleşik Fiillerde İstem Nasıl Analiz Edilir?

İstem teorisini tek bir kelimeden oluşan basit fiiller üzerinden ele almak Eski Türkçe söz diziminin esnek yapısı nedeniyle her zaman doğru sonuç vermeyebilir. Bu yaklaşım, teorinin temel ilkelerini açıklamak için pedagojik bir kolaylık sağlasa da, Genel Türkçenin temel bir tipolojik gerçeğini göz ardı ederek analitik boşluk yaratır: Birleşik yapılı yüklemelerin yaygınlığı ve merkeziliği. İsim + yardımcı fiil (yükünç ét-) veya zarf-fiil + yardımcı fiil (alıp kel-) gibi yapılar, Eski Türkçe de dahil olmak üzere Genel Türkçede yüklem sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır.

Yüklem görevindeki birleşik fiil yapıları, istem teorisi için temel bir soruyu gündeme getirir: Cümlelerin öge yapısını (hangi tamlayıcıların gerekli olduğunu ve bu tamlayıcıların nasıl kodlandığını) hangi unsur belirler? Bu konuda dil bilimi literatüründe üç temel hipotez bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Butt 1995; Cattell 1984; Goldberg 1995, 2006; Grimshaw & Mester, 1988; Karahan 2014; Kılıç 2015. İsim Unsuru Kontrolü: *Yarlığ kıl-* “merhamet etmek” gibi bir yapıda, asıl anlam yükünü taşıyan unsurun *yarlığ* “merhamet, lütuf” ismi olduğu varsayılır. Bu görüşe göre, isim kendi öge yapısını örneğin, bir “merhamet eden” ve bir “merhamet edilen belirler. *Kıl-* yardımcı fiili bu yapıyı birleşik fiil konumuna

getirip zaman, kip, kişi gibi dil bilgisi özellikleri ekleyen bir unsur olarak görev yapar. Fiil Unsuru Kontrolü: Alternatif bir görüşe göre, *kıl-* “yapmak, etmek” gibi bir yardımcı fiil, kendi temel istem yapısını (genellikle bir “yapan” ve bir “yapılan”) korur. Bu durumda, *yarlıg* ismi “yapılan” şeyin ne olduğunu belirten bir tür nesne konumundadır. Bütünleşik Yapı Kontrolü: Çağdaş dil bilimi yaklaşımları, özellikle yapı dil bilgisi, bu ikili ayrımın ötesine geçer. Bu yaklaşıma göre, *yarlıg kıl-* bütünleşik bir yapı biçiminde dilde kodlanmıştır. Bu yapının kendine özgü, bileşenlerinin (*yarlıg* ve *kıl-*) anlamlarının basit bir toplamından tam olarak türetilemeyen bir öge yapısı vardır. Yani, istem ne sadece isme ne de sadece fiile aittir. İstem, bu iki unsurun birleşiminden doğan bütünleşik yapının bir özelliğidir.

Türkiye Türkçesinde *etmek* fiiliyle kurulan yüklem görevli birleşik fiiller üzerine yapılan çalışmalar, bu yapıların tek bir mekanizmayla açıklanamayacağını göstermiştir. “Rahatsız etmek” gibi yapılarda *et-* fiili bir “neden olma” anlamı katarken ve *ol-* fiiliyle geçişsiz bir yapı oluştururken (rahatsız olmak), “ikna etmek” gibi yapılarda *et-* fiili daha çok fiil oluşturma işlevi görür ve geçişlilik isim unsurunun kendisinden kaynaklanır (Ercilasun 1984: 48; Ediskun 1999: 243; Korkmaz 2003: 791; Karahan 2014: 73-74). Bu durum, “İstem kaynağı nerededir?” sorusunun, her bir yüklem görevinde olan birleşik fiil türü için ayrı ayrı incelenmesi gerektiğini gösterir. Makalemiz, bu temel teorik tartışmada taraftır: İstem teorisinin basit fiil modelini, Eski Türkçe söz dizimine tek model olarak uygulamanın yetkin bir sonuç vermeyeceği düşüncesindeyim. Örneğin, **közünüz ança** *an* bolzun “Gözünüz onca güçsüz olsun” (İPKP A 1-2). Bu cümlemin istemi, teori uyarınca *bol-* “olmak” fiiline göre değerlendirildiğinde “[2] → [θ^{Etkilenen} (ne)]+[θ^{Tamlayıcı} (ne)]” şeklinde bir formül ortaya çıkar. Bu şekilde düşünüldüğünde yardımcı eylemlerle oluşturulan “güçsüz, akıllı, kuvvetli vb. olmak” anlamlarında çok sayıda anlam işaretlenir. *An bol-* yapısı, “güçsüzleşmek” veya “güçsüz olmak” gibi tek bir kavramı ifade eder. Söz konusu kavram tek bir katılımcı (etkilenen: közüünüz) gerektiren bir durum değişikliği veya durum fiilidir. Dolayısıyla, metnin önerdiği [1] → [θ^{Etkilenen} (ne)] formülü, cümlemin anlam ve söz dizimi açılarından durumunu daha doğru bir şekilde yansıtmaktadır. *An* ögesi cümlemin bir tamlayıcısı değil, yüklem anlam çekirdeğinin bir parçasıdır. Cümle bütünleşik yapıya göre analiz edildiğinde yüklem görevinde anlamlı birleşik fiil olarak *an bolzun* yapısı düşünülür. İstem şu şekilde bir formülle ifade edilebilir: [1] → [θ^{Etkilenen} (ne)]. İkinci bir örnek, *tavgaç bodunka beglik urı oğlın kul* boltı “Çin

halkına beylik evlatların köle oldu” (KT D 7) yapısındaki cümlede istem “[2]+(1) → [Θ^{Etkilenen} (kim)]+[Θ^{Tamlayıcı} (ne)]+(+kA^{Faydalanan} (kime))” şeklindedir. Analizde iki zorunlu bir seçimlik tamlayıcı öge kodlanmaktadır. Ne var ki *kul bol-* birleşik fiil olarak değerlendirildiğinde tek bir anlam “köle olmak” oluşur: *tavgaç bodunka beglik urı oğılın* kıl boltı “Çin halkına beylik evlatların köle oldu” (KT D 7). İstem analizi “[1]+(1) → [Θ^{Etkilenen} (kim)]+(+kA^{Faydalanan} (kime))” sonucunu verir. Burada bir zorunlu ve bir seçimlik tamlayıcı kodlanır. *Kul bol-* “köle olmak”, tek bir katılımcının (beglik urı oğılın) durumunu değiştiren bir eylemdir. *Tavgaç bodunka* “Çin halkına” ifadesiyse bu eylemin kimin için veya kime karşı bir sonuç doğurduğunu belirten çekirdek dışı bir tamlayıcıdır. Metnin önerdiği [1]+(1) → [Θ^{Etkilenen} (kim)]+(+kA^{Faydalanan} (kime)) istem formülü, bu yapıyı doğru bir şekilde modeller. *Kul* kelimesi, *bol-* fiilinin bir nesnesi değil, onunla bütünleşerek yeni yüklem oluşturan bir unsurdur. Örnek cümlelerin analizinde *añ bol-* ve *kıl bol-* gibi yapılar, bu yelpazenin en bütünleşik ucuna yakındır. Burada yardımcı fiil kendi kelime anlamını büyük ölçüde yitirmiş ve isim unsuruyla birlikte yeni tek bir yüklem oluşturmuştur. Ortaya çıkan veriler ışığında bu tür yapılar, yapı dil bilgisinin “yapı” olarak adlandırdığı, biçim ve anlamın kalıplaşmış eşleşmeleridir. *Kul bol-* “köle olmak” ve *añ bol-* “güçsüzleşmek” sadece bir birleşik fiil değil, aynı zamanda kendi öge yapısı şemasına sahip, dilde bir bütün olarak öğrenilen ve depolanan yapılar olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşım; anlamın neden sadece *bol-* fiilinden veya *kıl* isminden değil, ikisinin birleşiminden doğan kalıbın kendisinden kaynaklandığını teorik zeminde açıklar. Bu analizin sağladığı veriler, birleşik fiillerin bütünleşik yapısal bir yaklaşımla ele alınmasını gerektirir. Bu durumda, birleşik fiiller yalnız kelime grubu olarak değil, dilin söz varlığının temelini oluşturan anlamlı ve bütünleşik yapılar olarak görülmelidir.

Eski Türkçe Birleşik Fiillerin İstem Çerçevesi Analizi				
Birleşik Fiil	İsim/Zarf-fiil	Yardımcı Fiil	İstem Çerçevesi	İstem Kaynağı
yükünç et- “secde etmek”	yükünç (isim)	et-	Eden	İsim odaklı.
alıp kel- “getirmek”	alıp (zarf-fiil)	kel-	Getiren (Eden), getirilen (Konu), getirildiği yer (Hedef)	Bütünleşik yapı: al- (Eden, Konu) + kel- (Eden, Hedef) > alıp kel- “Eden, Konu, Hedef”

körtkürü ber- “gösterivermek, gösterebilmek”	körtkürü (zarf-fiil)	ber-	Gösteren (Eden), gösterilen (kişi), içerik	Zarf-fiil odaklı: Eden, Deneyimci, İçerik.
--	----------------------	------	--	---

Eski Türkçede bir yüklemın istem çerçevesini doğru bir şekilde belirlemek, yüklemın basit mi yoksa birleşik yapıda mı olduğunu saptamayı ve birleşik yapılı yüklemelerde istemin nasıl paylaşıldığını veya bütünleşik olarak nasıl ortaya çıktığını açıklayabilen daha gelişmiş bir teorik modele sahip olmayı gerektirir.

2.2. Gramerleşme ve İstem Değişimi

Yüklem görevindeki birleşik fiillerin, özellikle de “zarf-fiil + fiil” yapılarının analizi, dilin tarihî boyutuyla da yakından ilişkilidir. Bu tür yapılarda, ikinci fiil zamanla kendi anlam kütüğündeki anlamını yitirip birinci fiile çeşitli kip veya görünüş anlamları katan bir yardımcı fiile dönüşebilir. Bu sürece gramerleşme denir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *aliver-* “çabucak almak” yapısında, *ver-* fiili artık “vermek” anlamını tamamen yitirmiş ve ana fiile “tezlik” bildiren bir gramer unsuruna dönüşmüştür. Bu süreç, istem yapısını doğrudan etkiler. İki bağımsız fiil olarak *al-* ve *ver-* ayrı ayrı kendi istem çerçevelerine sahipken (alan kim, neyi; veren kim, kime, neyi), *aliver-* yapısı bir bütün olarak sadece *al-* fiilinin istem çerçevesini alır. Yardımcı fiil gramerleştikçe, kendi öge alıcı potansiyelini kaybeder ve tüm istem yapısı ana fiil tarafından kontrol edilir. Bu durum, eşzamanlı bir istem analizinin neden tarihî bir perspektif olmadan eksik kalacağını gösterir. Birleşik fiilden oluşan yüklemın istem yapısını anlamak, onun gramerleşme sürecinin hangi aşamasında olduğunu anlamayı gerektirir. Bu sebeple; “söz dizimi ve istem” kavramlarına sadece statik ve basit fiil odaklı yaklaşım, tarihî derinliğe sahip olmayacağından yeterli olmaz. Örneğin, amti tenrim *bu muntağ ters tetrü biliglig tınlıglarğa köni yol oruğ* körtkürü bergey erti (kim köni yolça köni biligçe yorisunlar erti) (TT VI 235-238) “Şimdi tanrım bu yanlış bilgili canlılara doğru yolu gösterebilecekti (ki doğru yola doğru bilgiyle yürüsünler.)”. *Körtkürü ber-* “gösterivermek” zarf-fiil + fiil yapısında, istem çerçevesi birleşik fiilin ilk ögesi olan *körtkürü* zarf-fiiline göre meydana gelir: [3] → [Θ^{Eden} (yalın tamlayıcı)]+[+kA^{Deneyimci} (yönelme durum ekli tamlayıcısı)]+[Θ^{içerik} ya da +g^{içerik} (ekli ya da eksiz yükleme durum ekli tamlayıcıları)]. *Ver-* fiilinin anlam yapısı farklıdır: [3] → [Θ^{Eden}]+[+kA^{Faydalanan}]+[Θ^{Konu} ya da +g^{Konu} (yükleme durum ekli tamlayıcısı)]. Türkiye Türkçesinde gramerleşmiş olarak birleşik fiillerde tezlik

bildiren *ver-* fiilinin Eski Türkçede de birleşik fiillerde gramerleşmiş olduğu ve o dönemden bu yana istem alma yeteneğini kaybettiği görülür.

Birleşik fiillerde gramerleşme ve istemle ilgili kavramları somutlaştırmak için Eski Türkçe metinlerden alınan ve gramerleşmenin farklı noktalarında duran iki “-(I)p + fiil” yapısı karşılaştırılabilir: Zayıf Gramerleşme (iki ayrı olay): *Kelip kör-* “gelip görmek” gibi bir yapıda, her iki fiil de kendi anlamsal ağırlığını korur ve iki ayrı olayı (önce gelme, sonra görme) ifade eder. Burada öge paylaşımı olsa da yapı henüz tam bütünleşmemiştir. Güçlü Gramerleşme (tek olay): *Alıp kel-* “getirmek” gibi bir yapıda ise, *kel-* fiili “gelmek” anlamını büyük ölçüde yitirmiş ve *al-* fiilinin yönünü belirten bir gramer unsuruna dönüşmüştür. Yapı artık iki ayrı olayı değil, “getirme” olarak kavramsallaştırılan tek bir olayı ifade eder. Bu durumda istem yapısı, *al-* fiilinin isteminden türetilir ve *kel-* fiilinin istemi tamamen geri plana itilir. Örneğin, *monçulayu tüşeyü yatur erken yir tepremeki üze belinglep odunup kelti* “Bu şekilde yatarken (uyanıverdi)” yapısında *kel-* fiili güçlü gramerleşmeyle istem olarak öge almaz. Burada istemi alan *odun-* fiilidir. Örnek cümle *belinglep odunup kelti* olarak düşünüldüğünde iki ayrı olayı ifade eder ve zayıf gramerleşme örneğidir: “Korktu ve uyandı”. Söz konusu yapıda *belingle-* ve *odun-* fiillerinin istemleri korunur ve öge paylaşımı yaparlar.

2.3. Bütünleşik Analizin Diğer Boyutları: Bilgi Yapısı

Eski Türkçe gibi esnek söz dizimine sahip dilleri yalnızca söz dizimi ve anlam analizleriyle değerlendirmenin yeterli olmayacağı kanaatindeyim. Metinlerin ve cümlelerin temel düzenleyici ilkesi “bilgi yapısı” cümle analizlerinde dikkate alınmalıdır. Bilgi yapısı teorisinde; “konu”, cümlede yeni olmayan daha önceden bağlamda verilen bilgiyi, “odak” da cümlelerin yeni, vurgulanan ve bilgi olarak en önemli kısmını ifade eder. Çağdaş ve Eski Türkçede fiilden hemen önceki öge güçlü bir “odak”, cümle başıysa “konu” konumlarını verir. Örneğin, *kişi [yağıka]^{Odak} basıktı* (DLT 265). Bu cümle “Adama ne oldu?” sorusuna cevaptır. Kişi (adam) ögesi konu konumundadır. Yeni ve vurgulanan bilgi, baskını yapanın *yağı* (düşman) olduğudur. Bu nedenle *yağıka^{Odak}* konumundadır (fiilden hemen önce). “*Yağıka [kişi]^{Odak} basıktı*” cümlesi ise “Düşman tarafından kim basıldı?” sorusuna cevaptır. *Yağıka^{Konu}* (düşman tarafından) bilinen bilgidir (Konu). Yeni ve vurgulanan bilgiyse baskına uğrayanın *kişi* (adam) olduğudur. Bu nedenle “*kişi*” ögesi “odak” konumuna getirilmiştir. Verilen örnek analiz, kelime sırasındaki esnekliğin

rastgele olmadığını; aksine katı pragmatik kurallarla yönetildiğini gösterir. İstem teorisi bir cümlemin ne tür öğeler gerektirdiğini söylerken *bilgi yapısı* bu öğelerin belirli bir iletişimsel amaç için cümlede nereye yerleştirileceğini açıklar. Bu boyutun eklenmesiyle, Eski Türkçe söz dizimi analizini bütüncül bir hale getirmenin mümkün olduğunu verilerin analizi ve sentezi açığa çıkarmaktadır.

Dil bilgisi analizleri (statik istem formülleri gibi) bir fiilin hangi öğelere (özne, nesne vb.) ihtiyaç duyduğunu listeler; ama işin dinamiğini, yani sıralama değişiminin kattığı vurgu ve anlam farkını kaçıır. Eski Türkçe söz dizimi için Erdal, cümle öğelerinin temel dizilişinin “özne – dolaylı nesne(ler) – belirtili nesne – yüklem” şeklinde olduğunu belirtir (2004: 388). Söz diziminde; istem teorisi ile bilgi yapısı yaklaşımlarını, daha önce çalışmamızda incelediğimiz, temel dizilişe uyan örnek cümle aracılığıyla karşılaştıralım: “*kişi yağıka basıktı*” “Adam düşman tarafından (düşmana) basıldı”: $[1] + (1) \rightarrow [\Theta^{\text{Etkilenen}}] + (+A^{\text{Eden}})$. “Örnek cümlede *kişi* ögesi bağlamda bilinen bilgi “konu” konumundadır. Kişiyi baskına uğratanın “düşman olduğu (yağıka) yeni bilgidir. Edilgen çatılı cümlelerde işi yapandan ziyade işten etkilenen ön plandadır. Bu sebeple, istem teorisine göre “eden” anlamsal rolündeki *yağı* ögesi seçimlik kabul edilir. Örnek cümlede, yeni bilgi (odak) *yağıka* kelimesi olduğundan seçimlik öge niteliğini kaybeder. Artık söz konusu öge zorunlu öge niteliği kazanır. Bu durumda, merkez öge olarak yalnızca fiili kabul etmek yanıltıcı sonuç verir. Cümlemin analizinde anlam, bağlam, vurgu ve söz dizimi bütün olarak ele alınmalıdır. Örnek cümleyi, *yağıka kişi basıktı* (DLT 265) “Düşman tarafından (düşmana) adam basıldı”: $[1] + (1) \rightarrow [\Theta^{\text{Etkilenen}}] + (+A^{\text{Eden}})$ şeklinde düşünürsek aynı istem gösterimiyle karşılaşırız. Bu örnekte öğelerin yer değiştirip anlam vurgusunun değişmesiyle bağlama göre bilinen bilgi baskını düşmanın yaptığı, yeni bilgiyse *kişi* ögesinin bu işten etkilendiği (haydut ögesinin değil) olabilir. Bağlamda, *yağı* ögesinden hemen önce bahsedilmiş olabileceği düşünüldüğünde cümlemin edilgen yapısı göz önüne alındığında bu öge statik istem teorisi açısından seçimlik olarak kabul edilebilir. Türkçe gibi söz dizimi statik olmayan esnek dillerde cümle öğelerinin yerleri değiştiğinde ya da bağlamın iletişim amaçları hesaba katılmadığında, klasik istem teorisinin bu bilgileri sağlamakta yetersiz kaldığı; bağlam, anlam ve vurguyu göz ardı ettiği görülmektedir.

2.4. Bütünleşik İstem ve Yapısal Bilgi Modelinin Eski Türkçeye Uygulanması

Bu bölümde, makalede önerilen BİYBM’yi göstermek amacıyla Orhun Yazıtları’ndan seçilen bir cümlenin analizi yapılacaktır. Her cümle için önce geleneksel öge analizi, ardından istem teorisinin yetersiz kaldığı noktalar ve son olarak da istem teorisi, yapı dil bilgisi ve bilgi yapısı yaklaşımlarını birleştiren BİYBM’nin sunduğu açıklamalar ele alınacaktır.

1. Cümle: *bu yerde oturup tabğaç bodun birle tüzültüm*

“Bu yerde oturup Çin halkı ile anlaştım.” (KT G 4-5).

1. Aşama: Geleneksel Öge Çözümlemesi

Yüklem: *tüzültüm* “anlaştım”

Özne: *men* “ben” (gizli özne)

Edat Tümleci: *tabğaç bodun birle* “Çin halkı ile”

Zarf Tümleci: *bu yerde oturup* “bu yerde oturup”

Değerlendirme: Geleneksel analiz, cümlenin yüzey yapısını doğru bir şekilde betimler. Ancak *bu yerde* ifadesinin *oturup* fiilimsi ögesi için ne kadar merkezi olduğunu ve *oturup* ile *tüzültüm* eylemleri arasındaki mantıksal bağın niteliğini tam olarak açıklayamaz.

2. Aşama: İstem Teorisi Analizi ve Karşılaşılan Zorluklar

Bu aşamada cümlenin iki fiili ayrı ayrı ele alınır:

Ana Yüklem (İstem Taşıyıcısı): *tüzül-* “anlaşmak”

İstem Çerçevesi: Bu fiil, bağlamda “barış yapmak” anlamında bir ya da iki katılımcı gerektirir: anlaşmayı yapan taraf(lar) (Eden).

İstem formülü: $[1] \rightarrow [\Theta^{\text{Eden}}] / [2] \rightarrow [\Theta^{\text{Eden}}] + [\dots \text{birle}^{\text{Eden}}]$

Bu rol, örnekte *men* gizli öznesi ve *tabğaç bodun birle* edat öbeği tarafından doldurulur.

Zarf-Fiil (İkincil İstem Taşıyıcısı): *otur-* “oturmak, konaklamak”

İstem Çerçevesi: *Olur-* fiili, en temel anlamıyla oturan bir varlık (Eden) gerektiren tek istemli bir fiildir: $[1] \rightarrow [\Theta^{\text{Eden}}]$. Bu rol, ana cümlelerin öznesi olan *men* ile ortaktır.

Karşılaşılan Zorluklar: Eylemler arası ilişki basite indirgenir. Teori, *bu yerde olurup* zarf-fiil öbeğini, *tüzültüm* eyleminin gerçekleştiği durumu bildiren bir eklenti olarak sınıflandırır. Bu doğru olsa da yetersizdir. İki eylem arasında basit bir durum bildirme ilişkisinden daha fazlası vardır: “O yerde konaklama” eylemi “Çin halkıyla anlaşma” eyleminin gerçekleşebilmesi için bir ön koşul veya zemin oluşturmaktadır. Teori, bu stratejik bağı yakalayamaz.

Teori, sözcükselleşmeyi göz ardı edebilmektedir. Genel Türkçe sondan eklemeli bir dildir. Örneğin; Eski Uygur Türkçesinde *tüz-* fiili “düzlemek, düzeltmek; uyum sağlamak, düzenlemek”, *tüzül-* fiiliyse “uyumlu olmak, barış içinde yaşamak; barış yapmak” anlamlarında tanıklanır (Wilkens 2021: 780-781). *Tüzül-* yapısındaki *-l-* eki, edilgenlik ve dönüşlülük bildirir. Eğer bu ek üretken bir edilgenlik eki olsaydı, cümlelerin istem yapısını azaltması beklenirdi. Ancak, örnekte *tüzül-* fiili, “anlaşmak, barış yapmak” gibi yeni ve bütünleşik bir anlam kazanmış, yani sözcükselleşmiştir. İstem yapısı, *tüz-* fiilinden türetilemez; *tüzül-* fiilinin kendi istem yapısı vardır. Saf teori, bu tür sözcükselleşmiş yapıları açıklamakta zorlanır.

3. Aşama: BİYBM ile Çözümleme (istem teorisi + yapı dil bilgisi + bilgi yapısı)

İstem teorisi (Temel Katman): *tüzül-* ve *olur-* fiillerinin temel öge yapıları analizin başlangıç noktasını oluşturur.

Yapı Dil Bilgisi (Anlamın ve Yapının Kaynağı):

Tamlayıcı-Eklenti Sorununu Çözme: *olur-* fiili, [Yer +DA olur-] şeklinde bir “yerleşme yapısı” içinde kullanılmıştır. Anlam, sadece fiilden değil, fiilin bir yer ifadesiyle girdiği bu kalıptan doğar. Bu yapı içinde yer, bir eklenti değil, yapının merkezi bir birleşenidir.

Eylemler Arası İlişkiyi Anlamlandırma: Cümlelerin tamamı, [ön durum + -Ip], [Ana Eylem] şeklinde bir “zemin hazırlayıcı anlatı yapısı”dır. Bu yapı, *-Ip* ekli yan cümlelerin, ana cümlelerin eylemi için mantıksal veya zamansal bir zemin hazırladığını gösterir. “Oturma” eylemi, “anlaşma” eyleminin zeminini kurar.

Sözcükselleşme Açıklaması: *Tüzül-* fiili, yapı dil bilgisi açısından artık birleşenlerine (*tüz-* +*(U)l-*) ayrılamayan, tek bir söz birimi olarak kabul edilir. Bu birimin kendine ait bir anlamı “barış yapmak” ve bu anlama uygun bir istem çerçevesi vardır.

Bilgi Yapısı (Söz Diziminin Amacı):

Konu: *Bu yerde olurup* ifadesi, cümlelerin başına getirilerek dinleyici için bilinen veya o anda kurulan bir zemin, bir bağlam oluşturur. Konuşmacı, “Nerede olduğum ve ne yaptığım konusuna gelince ...” diyerek anlatısına bir çerçeve çizer. Bu, cümlelerin konusudur.

Odak: Bu zeminin üzerine inşa edilen yeni ve önemli bilgi, orada gerçekleştirilen eylemdir: *Tabğaç bodun birle tüzültüm*. Bu ifadenin kendisi cümlelerin odağını oluşturur. Vurgu, barış yapma eylemi ve bu eylemin kiminle gerçekleştirildiği üzerindedir.

Sonuç: Kelime sırası, bir kez daha, rastgele değildir. Bilgi, dinleyicinin daha kolay işleyebileceği bir şekilde, “bilinen ve kurulan zeminden” (konu) “yeni ve önemli bilgiye” (odak) doğru akacak şekilde düzenlenmiştir.

Bu analiz; BİYBM’nin, bir cümlelerin sadece “ne dediğini” değil, aynı zamanda “neden bu şekilde dediğini” de açıklayabildiğini gösterir. Yani, cümle analizi “parçaların ne olduğu” seviyesinden “parçaların neden bu şekilde bir araya gelerek anlam ve iletişim yarattığı” seviyesine ulaşır. Bir ögenin statüsünü (tamlayıcı/eklenti), eylemler arasındaki mantıksal bağı ve kelime sırasının ardındaki stratejik amacı ortaya koyarak çok daha derin ve kapsamlı bir anlayış sunar.

2. Cümle: *antada kin bir ugrta ol bayagut oğlu otaçı udakapırı udakakalyanı atl(ı)g iki oğlanı birle balık uluş sayu kezigçe keze yoriyu bir kuruğ ölen de [ter]iñ kudugdın erter erken körtiller kalın kuş keyikler kuvragın manu irbiz tilkü karsak yuy kara kuş ulatı et yideçi kan içdeçi tınl(ı)glar tavrak yügürü y(i)ti uça yumgı birtin yıñak yolayıp aşunmaklaşu barmışların ötrü ol bayagut oğlu anı körüp inça tip sakıntı* (AY 15495 10-21)

“Ondan sonra bir vakitte o bey oğlu hekim, Udakabırı ve Udakakalyanı adlı iki oğlu ile şehir şehir gezerek bir kuru bataklıkta derin kuyudan geçerken, çok sayıda yabancı hayvan topluluğunun “birçok kuş, yabancı kedi, tilki, bozkır tilkisi,

siyah kuşlar ve et yiyen, kan içen canlılar” telaşla bir yöne doğru gittiklerini gördüler. Bu sebeple o zenginin oğlu onu görüp şöyle düşündü.”

1. Aşama: Bilgi Yapısı Analizi

Bu karmaşık cümle, aslında birbiriyle bağlantılı iki ana olayı “görme ve düşünme” aktarır. Bilgi yapısı analizi, konuşucunun bu olayları dinleyicinin zihninde nasıl yapılandırıldığını gösterir.

Çerçeve/ Konu: Cümlelerin başından ... *erter erken* kısmına kadar olan hacimli bölüm, ana olayın gerçekleştiği zaman, yer ve katılımcı zeminini kurar. Bu veriler, cümlelerin ana konusu veya çerçevesidir. Konuşucu, dinleyiciye “Şimdi size anlatacağım olayın sahnesi şudur.” der. Çerçeve, dinleyiciyi asıl yeni bilgiye hazırlar: *antada kin bir ugrta ... bir kurug öleñde teriñ kudugdın erter erken* “Ondan sonra bir vakitte ... derin bir kuyudan geçerlerken”.

Odak 1: Çerçevenin üzerine inşa edilen ilk yeni ve önemli bilgi “görme” eylemi ve bu eylemin nesnesidir.

Ana Eylem: *körtiller* “gördüler”

Görülen Şey (Odak Noktası): Cümlelerin vurgusu, görülen bu olağan dışı manzardır: *kalın kuş keyikler ... aşunmaklaşu barmışların* “çok sayıda hayvanın telaşla bir yere gittiklerini”.

Bağlaç ve Geçiş: *Ötrü* “bu sebeple” kelimesi, birinci olay (görme) ile ikinci olay (düşünme) arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurarak anlatıyı ileri taşır.

Odak 2: İlk olayın sonucu olarak ortaya çıkan ikinci yeni ve önemli bilgi “düşünme” eylemidir. *Ol bayagut oğlu anı körüp inça tıp sakıntı* “O zenginin oğlu onu görüp şöyle düşündü.”. Vurgu, bu manzaraya verilen tepki, yani düşünme eyleminin kendisidir. *Anı* zamiri, bir önceki odak noktasının tamamına (hayvanların gidişine) gönderme yapar.

Özetle, cümlede dinleyicinin bilgiyi kolayca işlemesi amacıyla bilinçli tercihler mevcuttur. Bilgi yapısı ile analiz şu formülü ortaya koyar:

[GENİŞ ÇERÇEVE] → [OLAY 1] → [SONUÇ/TEPKİ OLARAK OLAY 2].

2. Aşama: Yapı Dil Bilgisi (Anlamı kuran kalıplar: Cümle nasıl inşa ediliyor?)

Bu karmaşık bilgi akışını sağlamak için Eski Uygur Türkçesinde belirli dil bilgisi yapıları kullanır:

Zemin Hazırlayıcı Çerçeve Yapısı [-Ar erken]: Cümlenin ilk bölümünü ana olaydan koparıp bir arka plan bilgisine dönüştüren yapıdır. ... *erter erken* “geçerken”, uzun betimlemeyi zarf tümcesi haline getirir ve ana eylemin zeminini kurar.

Eylem Zincirleme Yapısı [-U, -A, -Ip]: Bir öznenin art arda veya eş zamanlı yaptığı eylemleri sıralamak için kullanılır. Bu üslup, anlatıya akıcılık ve yoğunluk katar: *keze yorıy* “gezerek yürüyerek” ve *tavrak yüğü* *yiti uça* ... *yolanıp aşunmaklaşu* “hızla koşarak, ulaşarak, uçarak ... yönelip telaşla hareket ederek”.

Olayı Nesneleştiren Adlaştırma Yapısı [-mİş+IArI+n]: Bu yapı, yapı dil bilgisinin en güçlü örneklerindendir. “Hayvanlar bir yöne gitti.” şeklindeki tam bir cümleyi, ... *barmışların* “gittiklerini” şeklinde bir ada dönüştürür. Bu sayede bütün bir olay, *kör-* “görmek” fiilinin nesnesi haline gelebilir. Bu yapı olmadan çok sayıda karmaşık ögeyi “görmek” fiiline bağlamak mümkün olmazdı.

Neden-Sonuç Belirten Yapı [...-Ip] [Ana Eylem]: ... *anı körüp* ... *sakıntı* “... onu görüp ... düşündü” yapısı, “görme” eyleminin “düşünme” eyleminin doğrudan sebebi veya ön koşulu olduğunu belirtir.

3. Aşama: İstem Teorisi (Çekirdek Eylemler ve Katılımcıları)

Modelin temel katmanı olan istem teorisi, bu karmaşık yapıların içindeki çekirdek eylemlerin kimler tarafından ve neye yönelik yapıldığını analiz eder.

er- “geçmek”: Eden (Kim): *ol bayagut oğlu otaçı... iki oğlanı birle* “Ozengin oğlu hekim ... iki oğluyla”; Kaynak (Nereden): *teriñ kudugdın* “derin kuyudan”; Yer (Nerede): *bir kurug öleñde* “bir kuru bataklıkta”

kör- “görmek”: Deneyimleyen (Gören): *ol bayagut oğlu otaçı udakapırı udakakalyanı atl(i)g iki oğlanı birle*; Görülen (Ne): “Hayvanların telaşla gidişi” (... *barmışların* ile biten adlaştırmış cümlelerin tamamı)

bar- “gitmek”: (Adlaştırmış cümlelerin içindeki eylem): Eden (Giden): *kalın kuş keyikler ... et yideçi kan içdeçi tınlıklar* (listelenen tüm hayvanlar)

sakın- “düşünmek”: Düşünen: *ol bayagut oğlu*; Düşünülen: *ınça* “şöyle” devamında gelecek olan düşünce

BİYBM, Altun Yaruk’ta tanıklanan örnek cümleyi şu şekilde açıklar: Konuşucu, karmaşık bir anlatıyı aktarmak için bilgiyi stratejik bir sırayla (bilgi yapısı) sunmuştur. Bu stratejiyi hayata geçirmek için Eski Uygur Türkçesinin dil bilgisi kalıplarını (yapı dil bilgisi), örneğin bir olayı arka plana atan [-Ar erken] yapısını veya başka bir olayı nesneleştiren [-mİş] yapısını ustaca kullanmıştır. Bu karmaşık yapıların en temelinde ise kimin ne yaptığını belirleyen basit eylem-katılımcı ilişkileri (istem teorisi) yatmaktadır. Model; cümlelerin sadece “ne anlattığını” değil, aynı zamanda “anlatısını dinleyici için en etkili olacak şekilde neden bu dil bilgisi kalıplarıyla verilen sırayla kurduğunu” da istem teorisi temelinde yapısal ve bilişsel olarak ortaya koymuş olur.

3. Güncel Araştırmalar ve Gelecek Yönelimler

3.1. Güncel Tartışmalar ve Gelişen Modeller

İstem teorisi durağan bir çerçeve olmayıp sürekli olarak geliştirilmekte ve genişletilmektedir. Çok boyutlu istem teorisi (Ágel 2000) gibi yaklaşımlar, karmaşıklığı ele almak için tek boyutlu bir görünümün ötesine geçerek farklı düzeylerde veya türlerde istem ilişkilerini (özne gerçekleştirimi için makro-mikro istem) içerebilir. Bu yaklaşımda istem değişikliklerini dinamik olarak modellemeye odaklanılır.

Tam İstem; Cech ve meslektaşları tarafından önerilen bu kavram, tamlayıcı-eklenti ayrımını yapmadan yalnızca gerçek dil kullanımında gözlemlenen bağımlı ögelere odaklanarak fiil-öge kalıplarını analiz eder.

Yarı-İstem Tamlayıcıları; Prag Okulu çalışmaları, hem iç katılımcıların (tamlayıcı ögeler) hem de serbest belirleyicilerin (eklentiler) özelliklerini paylaşan tamlayıcıları tanımlamıştır. Bu şekilde, ayrımın dereceli doğası vurgulanır.

Bilişsel ve yapısal yaklaşımlarla entegrasyonu sağlamak amacıyla istem kavramları ile yapı dil bilgisi gibi bilişsel yönelimli çerçeveler arasındaki etkileşim artmaktadır. Anlam çerçevelerinin ve yapılarının öge gerçekleştirimine nasıl katkıda bulunduğu araştırılmaktadır.

Olasılıksal yaklaşımlarda; istem kalıplarını, sıklıklarını ve değişikliklerini analiz etmek için niceliksel yöntemler ve derlem tabanlı dil bilimi kullanımı yaygınlaşmaktadır.

3.2. Devam Eden Araştırma Alanları ve Disiplinler Arası Bağlantılar

İstem araştırmaları, özellikle hesaplamalı dil bilimi (ayrıştırma, ağaç bankaları) bağlamında bağımlılık dil bilgisi gelişiminde önemini korumaktadır. Evrensel bağımlılıklar projesinin bağımlılık ve temel öge ilişkilerine dayanması bu alandaki güncelliği göstermektedir. Daha fazla dil için istem sözlükleri oluşturma, mevcutları iyileştirme ve “doğal dil işleme” araçlarıyla entegrasyonunu geliştirme çalışmaları devam etmektedir. Tamlayıcı-eklenti ayrımı üzerine diller arası araştırmalar ve tipolojik olarak sağlam kriterler veya modeller geliştirme çabaları sürmektedir. İstem teorisinin belirli dil bilimsel olgulara (belirli dillerin öge yapısı, belirli yapıların analizi) uygulanması da aktif bir araştırma alanıdır. Dil edinimi ve pedagoji araştırmalarıyla olan bağlantılar da güncelliğini korumaktadır.

Güncel araştırma eğilimleri, istem teorisinin öncelikle betimsel bir çerçeveden dil bilimsel analizin daha dinamik ve entegre bir bileşenine doğru evrildiğini göstermektedir. Hesaplamalı dil bilimi (özellikle bağımlılık ayrıştırması) ve derlem tabanlı çalışmalarda artan kullanımı, metodolojik yenilikleri (olasılıksal modeller, niceliksel analiz vb.) yönlendirmekte ve teorik iyileştirmeleri (istemi dereceli analizle ele alma, yapısal anlamı entegre etme) mümkün kılmaktadır.

4. Değerlendirme ve Sonuç

İstem teorisi, dil biliminde, özellikle söz dizimi ve sözlük bilimi alanlarında, merkezi bir öneme sahip olmaya devam etmektedir. Bu çalışma, Tesnière tarafından temelleri atılan istem teorisinin fiil merkezli yaklaşımıyla cümle yapısını analiz etmede sunduğu güçlü analitik çerçeveyi Eski Türkçe söz dizimine uygulama ve bu sürecin ortaya çıkardığı teorik zorlukları aşma çabasının bir ürünüdür. İstem teorisi; geleneksel özne-yüklem ikiliğini reddederek ve yüklem-in öge yapısını merkeze alarak söz dizimini anlamada bir devrim yaratmış olsa da, bu çalışmada gösterildiği üzere, teorinin tek başına Eski Türkçe gibi tipolojik olarak farklı bir dili açıklamada yetersiz kaldığı görülmüştür.

Araştırmada yapılan analizler, klasik istem teorisinin üç temel alanda zorlandığını ortaya koymuştur: Birincisi, teorinin temel taşı olan ancak evrensel

ve kesin ölçütlerden yoksun olan tamlayıcı-eklenti ayrımının ikili bir yapıdan ziyade dereceli bir yelpaze sergilemesi; ikincisi, statik istem formüllerinin, bilgi yapısı (konu-odak) tarafından yönetilen esnek söz diziminin pragmatik ve anlamsal dinamiklerini yakalayamaması; üçüncüsü, basit fiil odaklı bir modelin, Eski Türkçenin en belirgin özelliklerinden olan birleşik yapıyı yüklem ve karmaşık cümleleri açıklamada yetersiz kalmasıdır. Bu zorluklar, istem teorisini daha kapsayıcı ve dinamik bir çerçeveye entegre etmeyi zorunlu kılmıştır. Bu makale, Eski Türkçe söz dizimini “yeniden düşünmek” için bütünlük bir perspektif önermiştir. Çalışmanın verileri; fiilin anlam kütüğünün temel bir başlangıç noktası sağladığını ve bu bilginin göz ardı edilemeyeceğini göstermiştir. Bu sebeple, istem teorisi önerilen modelde bırakılmamış, yapı dil bilgisi ve bilgi yapısı yaklaşımlarının içgörülerıyla bütünlüştürülmüştür. Araştırmada tasarlanan BİYBM’de; yapı dil bilgisi, anlamın sadece fiilden değil, *kul bol-* “köle olmak” gibi birleşik fiillerde veya *nefs butını sı-* “nefsin belini kırmak” gibi metaforik ifadelerde olduğu gibi, kalıbın kendisinden de kaynaklandığını açıklamamızı sağlamıştır. Bilgi yapısı, öge dizilişinin keyfi olmadığını, aksine *kişi yağığa basıktı* örneğinde görüldüğü gibi, cümlelerin iletişimsel hedeflerini (vurgu, yeni bilgi) kodlayan pragmatik kurallarla yönetildiğini göstermiştir. Tarihî dil bilimi perspektifi, *alıp kel-* “getirmek” gibi yapılardaki gramerleşme süreçlerinin, eş zamanlı bir istem analizini nasıl derinden etkilediğini ortaya koymuştur. Bu sebeplerle, önerdiğim BİYBM çok katmanlıdır. Basitlik adına, dilin gerçeklerini göz ardı eden bir modelin yetersiz olduğu düşüncesindeyim.

Sonuç olarak; bu çalışma, Eski Türkçe söz diziminin yalnızca fiilin sözlük girdisinden yansıtılan statik bir yapı olmadığını, kelimelerin, soyut yapıların ve söylem-pragmatik ilkelerin etkileşimiyle ortaya çıkan dinamik, çok katmanlı ve üretken bir sistem olduğunu savunmaktadır. İstem teorisi bu sistemin temel katmanını aydınlatır. Bütüncül sisteme ulaşmak; ancak yapı dil bilgisi ve bilgi yapısı gibi tamamlayıcı çerçevelerle mümkündür. Önerilen BİYBM yaklaşımı, yalnızca Eski Türkçe araştırmaları için daha yetkin bir model sunmakla kalmaz; benzer yapıların genel Türkçe ve genel dil bilimi alanlarında teorik çerçevelerin tarihî ve tipolojik olarak farklı dillerin gerçeklikleriyle nasıl zenginleştirilebileceğine dair bir örnek teşkil eder.

Kısaltmalar

AY	Altun Yaruk (Kaya 2021, Radloff & Malov 1913–1917).
BİYBM	Bütünleşik İstem ve Yapısal Bilgi Modeli.
BK	Bilge Kağan Yazıtı (Ölmez 2012).
bk.	Bakınız.
BT XXV	Berliner Turfan Texte XXV (Wilkens 2007).
DKPAM	Daśakarmapathaavadānamālā (Elmalı 2016).
DLT	Dîvânu Lugâti't Türk (Ercilasun & Akkoyunlu 2014).
EDPT	Clauson 1972.
HT V	Tugusheva 1980.
HT X	Tezcan 1975.
IB	İrk Bitig (Yıldırım et al. 2013).
İPKP	Hamilton 1988.
KB	Arat 1999.
KT	Köl Tigin Yazıtı (Şirin 2016).
KTR	Ata 2004.
M I	Le Coq 1911.
Maitr	Tekin 1980.
ŞU	Şine Usu (Şirin 2016).
T	Toñukuk Yazıtı (Şirin 2016).
TT I-VI	Türkische Turfan-Texte I-V; VI (Bang & Gabain (1929-1931; 1934).

Kelime ve İşaret Kısaltmaları

ŋ/ñ	Nazal n.
ń	Palatal n.
[]	Zorunlu olan; istem sayısını, durum ekini ve anlamsal rolü gösterir.
()	Seçimlik olan; istem sayısını, durum ekini ve anlamsal rolü gösterir.
+	İsim kökünü ve ekini gösterir.
-	Fiil kökünü ve ekini gösterir.

- () Eksik harf olduğunu gösterir.
- ... Hasarlı ya da kayıp olan kısımları gösterir.
- [] Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları gösterir.
- > Bu şekle gider.
- < Bu şekilden gelir.
- < > Eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu gösterir.

Kaynakça

Ágel, V. & Fischer, K. (2010). Dependency grammar and valency theory. In Heine, B. & Narrog, H. (Eds.), *The Oxford handbook of linguistic analysis* (pp. 223–256). Oxford: Oxford University Press.

Ágel, V. (2000). *Valenztheorie*. Tübingen: Narr.

Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English verb*. London–New York: Academic Press.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II (Çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bang, W. & Gabain, A. von (1929–1931). *Türkische Turfan-Texte I–V*. Berlin: Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften.

Bang, W. et al. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI*. Berlin: Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften.

Bresnan, J. (2001). *Lexical-functional syntax*. Malden: Blackwell Publishers.

Butt, M. (1995). *The structure of complex predicates in Urdu*. Stanford: CSLI Publications.

Cattell, R. (1984). *Composite predicates in English*. Sydney & Orlando: Academic Press.

Chomsky, N. (1981). *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris Publications.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Eckmann, J. (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Haz. Sertkaya, O. F. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathaavadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Ergin, M. (1980). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Fillmore, C. J. (1968). The case for case. In Bach, E. & Harms, R. (Eds.), *Universals in linguistic theory* (pp. 1-88). New York: Holt, Rinehart and Winston.

Fillmore, C. J. (2003). Valency and semantic roles: The concept of deep structure case. In Ágel, L. Á. et al. (Eds.), *Dependenz und Valenz: Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung I* (pp. 457-475). Berlin-New York: Walter de Gruyter.

Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Akalın, M. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Goldberg, A. E. (1995). *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.

Goldberg, A. E. (2006). *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.

Götz-Votteler, K. (2007). Describing semantic valency. In Herbst, T. & Götz-Votteler, K. (Eds.), *Valency: Theoretical, descriptive and cognitive issues* (pp. 37-50). Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

Grimshaw, J. & Mester, A. (1988). *Light verbs and θ -marking*. *Linguistic Inquiry*, 19(2), 205-232.

Hamilton, J. (1988). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev. Köken, V. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Helbig, G. & Schenkel, W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Herbst, et al. (2004). *A valency dictionary of English: A corpus-based analysis of the complementation patterns of English verbs, nouns and adjectives*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Herbst, T. & Roe, I. (1996). How obligatory are obligatory complements? An alternative approach to the categorization of subjects and other complements in valency grammar. *English Studies*, 77(2), 179–199.

Herbst, T. (1988). A valency model for nouns in English. *Journal of Linguistics*, 24(2), 265–301.

Karahan, L. (1997). Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine. *Türk Dili*, 549, 209–213.

Karahan, L. (2014). *Türkçede Söz Dizimi* (21. baskı). Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kılıç, E. (2015). Türkçe Hafif Fiil Yapılarının Yapı Dilbilgisi Yaklaşımıyla İncelenmesi. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 55–83.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Le Coq, A. von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin.

Ninio, A. (2006). *Language and the learning curve: A new theory of syntactic development*. Oxford: Oxford University Press.

Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift (Manihaist Uygurların Tövbe Duası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Radloff, W. & Malov, S. E. (1913–1917). *Suvarṇaprabhāsa (Sutra zolotogo bleska): Tekst uygurskoy redaktsii*. Bibliotheca Buddhica XVII. St. Petersburg: Rossiyskaya Akademiya Nauk.

Ružička, R. (1978). Three aspects of valence. In Abraham, W. (Ed.), *Valence, semantic case, and grammatical relations* (pp. 47–55). Amsterdam: John Benjamins.

Şirin-User, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. Berlin: Akademie-Verlag.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaası.

Tesnière, L. (1959). *Les éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.

Tesnière, L. (2015). *Elements of structural syntax*. Trans. Osborne, T. & Kahane, S. Amsterdam: John Benjamins.

Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang biyografisi X. Bölüm*. Ankara. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi).

Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi Grameri*. İstanbul: Enderun Yayınevi.

Tugusheva, L. Yu. (1980). *Fragmenty uygurskoy versii biografii Syuan'-czana*. Moskva: Nauka.

Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung: Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kīlguluk Nom Bitig*. Berliner Turfantexte 25. Turnhout: Brepols.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.

Yıldırım, F. et al. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu Yayınları.